

KNJIŽNA OPREMA
— SLOVENSKA IN NA SLOVENSLEM —
MED LETOMA 1678 IN 1800*

Branko Gradišnik, Ljubljana

UVOD

Pri obravnavanju snovi, kakor jo skuša zajeti naslov, se je treba že na začetku ustaviti pri dveh vprašanjih v zvezi z njim. Na prvo — zakaj je čas, s katerim se ukvarjamo, omejen z letoma 1678 in 1800 — se da odgovoriti brez posebnih zadržkov: prva letnica zaznamuje začetek novega knjižnega snovanja po dolgoletnem zastoju, Ljubljana je tedaj dobila tiskarno, povrhu pa je začela delovati tudi Valvasorjeva bakroreznica; leto 1800 ima poleg prelomnega položaja med stoletjema in med evropskima literarnima obdobjema za Slovence še drug pomen, zakaj v tem času je postala knjižna produkcija pri nas množična, knjiga je začela poleg nabožnega namena služiti še drugim nalogam, Japelj s sodelavci se je spet naslonil na dolnejšino 16. stoletja, pisava je postala zgodovinska in etimološka, v skladu s tem pa je tudi zunanja podoba knjige postajala vse manj naključna. Gre torej za sklenjen čas protireformacije in razsvetljenstva, ki mu je skupno, da obsega razvoj knjige od šibkih protireformacijskih začetkov do preporodovskih časov, ko je dobila posvetno in — v bistvu — današnjo podobo.

Bolj težavno pa je vprašanje, kaj spada pod znamovanje »slovensko« ali »na Slovenskem«. Seveda se ne zastavlja prvič, marveč se potihoma ali glasno kaže v vrsti del, ki obravnavajo umetnost ali slovstvo na Slovenskem. Kaj je meja, onkraj katere je kak izdelek »slovenski«? Jo določata zavest ali namen oblikovalca, je dovoljšen atribut zanjo že motivika, ki bodisi črpa iz slovenskih tal ali pa se tod pojavlja, upodabljana ali uprizarjana v oblikovnem območju, ki ne sega zunaj naših meja? Emilijan Cevc je dal svojemu pregledu razvoja umetnosti na Slovenskem sicer naslov »Slovenska umetnost¹«, vendar se do moderne boji »govoriti o slovenski likovni umetnosti² in uporablja

* Prispevek je nastal leta 1975 kot diplomska naloga na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (opomba uredništva).

¹ Emilijan Cevc: *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1966.

² *Ibid.*, p. 171.

raje zvezo »umetnost na Slovenskem«³. Tudi Nace Šumi v knjigah o stavbarstvu ne govori o slovenski umetnosti, ampak o stavbarstvu na Slovenskem⁴. Podobno je tudi pri literarni zgodovini, navzlic temu, da bi tu zaradi odločujočega dejavnika, kakršen je jezik, po pravici pričakovali, da se bo lažje opredeliti. Tako na primer Mirko Rupel šteje Valvasorjevo delo za slovensko, ko uvaja kot obdobje protireformacije čas »oživljanja slovstvenega dela«, kjer gre še »posebna pažnja tistim, ki so se ubadali... z domoznanstvom...«⁵. Francu Simoniču se je zdelo drugače, češ da je knjiga slovenska, če je pisana v slovenščini, tako v svoji bibliografiji ne omenja Valvasorjevih izdaj⁶. Vprašanje knjižne opreme je seveda še bolj zapleteno, zakaj obravnavajoč opremo »na Slovenskem«, bi si neznansko zožili delovišče. Med letoma 1678 in 1800 je v tujini izšlo skoraj prav toliko v slovenščini pisanih knjig kot na Slovenskem, ne le v etnično mešanih Gradcu in Celovcu, marveč tudi daleč na Nemškem in Ogrskem. Če se zavedamo še, da je bilo tipografsko gradivo že v tistih časih splošno razširjeno po Evropi⁷, da so črke in drugi material v tiskarnah naročali in ne sami rezali, da pa so bili poleg tega tiskarji na slovenskem ozemlju nemškega rodu in so z Nemškega in Avstrijskega tudi prihajali k nam, potem pač ne bomo trdili, da je bila knjižna oprema porojena iz naših želja ali celo, da je bila zavestno slovenska. Tudi knjižni jezik je bil vse do znamenitega 1848. leta samo kranjski in šele pozneje se je z ilirskim gibanjem poenotil, da so ga sprejeli tudi štajerski in koroški pisatelji. Vseslovensko vodilo je torej zmagalo dokaj pozno, zato je ni nič čudnega, če je bil prvi poskus, da bi opremili slovensko knjigo s poudarkom slovenske individualnosti, šele prvi snopič Klasja z domačega polja iz leta 1866 (Pesmi Franceta Prešerna), kjer je neznan slikar za okvir besedila na ovitku narisal slovensko trobojnico, kako se vije po ograji⁸. Zato ne preseneča, da je prav najimennitnejši dosežek knjižne opreme tako v grafičnem kot v likovnem pogledu⁹ Slava vojvodine Kranjske, knjiga, ki je kljub njenemu narodoznanstvenemu pomenu ne moremo

¹ Ibid.

⁴ Nace Šumi: *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966. Med pisanjem razprave še niso izšli *Pogledi na slovensko umetnost* istega avtorja, v katerih je postalo izrecno razvidno avtorjevo mnenje, da je treba slovensko umetnost pojmovati širše in da sodi v njen okvir vse tisto, kar je v preteklosti nastalo na slovenskih tleh, saj slednja z vsemi svojimi socialnimi dejavniki niso ostala brez vpliva na umetnostne pojave.

⁵ Mirko Rupel, Prispevek k protireformacijski dobi, *Slavistična revija*, IV, 3—4, 1951.

⁶ Franc Simonič: *Slovenska bibliografija, I: Knjige (1550—1900)*, Ljubljana 1903—1905. Kljub vsemu je to nenavadno, zakaj v bibliografijo je uvrstil tudi par »takih neslovenskih knjig, ki imajo vsaj nekaj slovenskega besedila«, in to bi nedvomno veljalo tudi za *Slavo*.

⁷ V Parizu je že sredi 15. stoletja delovala črkoreznica, ki je z dekorativnim materialom zalagala evropske tiskarne.

⁸ Drugi snopič je ovitek že moral opustiti, »ker prve platnice niso bile vsem očem po godi«, kot se je opravičil založnik. Cf. Bogomir Gerlanc, Oprema slovenske knjige ob nastopu Moderne, *Slavistična revija*, V—VII, 1954, p. 339.

⁹ Čeprav je še vedno le »izključno tehnično grafično podjetje«, cf. France Stelè: *Slovenski slikarji*, Ljubljana 1949, p. 72.

šteti za slovensko, saj ima morda vsega par ducatov slovenskih besed, natisnjena je bila v Nürnbergu in povrh ni spodbudila podobnih podjetij pri nas. Spomnimo se še, kako je France Kidrič¹⁰ odklonil Steletov termin »barok« za čas od 1600 do 1768, češ »da je termin iz likovne umetnosti za oznako književnosti, ki ne goji literature, ampak se ozira zgolj na potrebe cerkve, sploh neprimeren«; naša knjižna oprema potemtakem ni bila obče slovenska, ampak kvečjemu občestveno ekleziastična. Značilen primer za to je Kanizijev slovenski katekizem iz leta 1615, ena prvih katoliških knjig¹¹. Ne le, da je bila izdana v Augsburgu, marveč je tudi spadala v serijo raznojezičnih izdaj Georga Mayra, bavarskega jezuita in filologa¹². Razen slovenske so znane še grška (1613), dve nemški (1614 in 1618), češka (1615), latinska, italijanska in francoska. Slovenska različica je prevod nemške ali latinske. Likovni material je povsod isti (104 podobe neznanega lesorezca). Očitno gre za mednarodno knjižno opremo, v kateri je slovensko samo besedilo.

Sredi vseh dvomov, kaj imeti za slovensko poleg knjig, tiskanih na slovenskem ozemlju in pisanih v našem jeziku za nas, kam na primer šteti prekmurski tisk, ki je izhajal na Saškem in Ogrskem (v Hallu, Šopronju, Szombathelyju), kam daljne augsburške in nürnberške izdaje, pa se kar sama ponuja pot, kako odkriti v izdajateljskem delu med letoma 1678 in 1800 splošne razvojne zakonitosti in enovito podobo, ki se utegne izkazati kot značilno slovenska. Najsi so bili namreč razlogi, da velikansko Valvasorjevo založniško podjetje — odmev takratnih podobnih podjetij po Evropi — ni pustilo korenin pri nas in ni postalo začetnik novega izročila, v katerem bi se utegnili združevati evropski in slovenski značaj, takšni ali drugačni, je nedvomno res, da se prav med velikopoteznim, evropskim in predvsem posvetnim izdajateljstvom Valvasorja in ostalo knjižno produkcijo na Slovenskem, ki je bila vpeta v skromnejše ekleziastične mere, izkazuje razlika, ki nam kaže, do kam so bila slovenska tla pripravljena sprejemati evropsko tiskarsko izročilo, do kam so ga bila pripravljena drugačiti, koliko pa so ga zavračala; z drugimi besedami: v nasprotju s Slavo¹³ in drugimi Valvasorjevimi tiskami se pri drugih knjigah na Slovenskem prikazuje tisto, kar je odvisno od slovenskih družbenih tal in čemur bi lahko rekli značaj. Potrebno bi bilo torej preučiti Valvasorjevo delo ne glede na to, koliko je slovensko, potem pa postaviti ostalo knjižno produkcijo pri nas v razmerje do njega in do drugih tačasnih evropskih izdaj, najti v tem jedru smiselni vzorec in ga dopolnjevati, segaje na nemško in ogrsko obrobje, če so tamkajšnje knjige v grafičnem, tipografskem, tiskarskem ali kakem drugem pogledu z njim povezane ali v

¹⁰ France Kidrič: *Zgodovina slovenskega slovstva*, Ljubljana 1932, p. 115.

¹¹ Catechismus Petri Canifij Soc. IESV. Th. Skusi malane Figure napréj postavlén. S' Cefffarfkim oflobodovanjem. 1615.

¹² Cf. Mirko Rupel, Slovenski katekizem iz leta 1615, *Slavistična revija*, XII, 1—4, 1959—1960.

¹³ *Slava vojvodine Kranjske... izdal Janez Vajkarad Valvasor... v čisto nemščino spravil... Erasmus Francisci...*, Ljubljana ANNO MDCLXXXIX. Najde se pri Wolfgangu Moritzu Endterju, knjigarju v Nürnbergu. Cum Privilegio Sacrae Caesariae Majestatis (izvirni naslov je nemški; od tod citirano *Slava*).

sorodu. Mimo Valvasorja tako ali tako ni mogoče, zakaj zgolj prevzetnosti bi bilo moč, da se ne bi menila zanj, ko ima v svojih izdajah petdesetkrat več podob, kot jih je v drugi knjižni produkciji obravnavanih let na Slovenskem, povrhu pa ni moč zanikati pomena, ki ga je imel v narodopisnem pogledu za slovensko družbeno življenje sploh, in pozneje, v času romantike, tudi za slovensko slikarstvo, saj so njegove topografije nedvomne spodbujevalke in prenašalke prve res slovenske motivike, romantične domače krajine.

V drugem jedru so izmed kakih 140 knjig, ki se zde slovenske Francu Simoniču, obdelane nekako štiri petine, povrhu pa še kak ducat takih, ki jih slednji ne omenja, pa so se odkrile po njegovem času. Ker ni nobene sistematične bibliografije, ki bi dopolnjevala Simoničevo delo, raziskava ni ne popolna ne dokončna. Knjige so večidel na voljo v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

O metodi zapisovanja: zaradi obsežnosti snovi in naslovov so knjige v besedilu navajane v skrajšavi, v opombah pa so naslovi ponavadi popolni in so jim po Simoničevem zgledu dodani še splošni podatki o letu in mestu izida, številu strani in formatu. Ker se skrajšani naslovi v besedilu često ponavljajo, jim je v oklepaju pridana številka opombe, pod katero je najti popolni naslov.

Za konec uvoda še historiografija, ta je dokaj skromna: med deli, ki obravnavajo knjižno opremo, je nekaj priročnikov¹⁴, par člankov obdeluje moderno¹⁵, bolj številna so dela o Valvasorju, čeravno le o vsebinski in likovni plati. Tako so zelo podrobne in popolne študije Mirka Rupla in Franceta Steleta o Valvasorju in njegovem grafičnem delu v drugi izdaji Valvasorjevega berila¹⁶, Emilijana Cevca v Pasijonski knjižnici¹⁷ in ob Prizorišču človeške smrti¹⁸ in nedvomno jih mora poznati vsakdo, ki ga zanima tema tega pregleda; njihova opažanja so prenesena le na kratko in v najbolj bistvenih pogledih (tako Steletove misli o Merianu in Vischerju, o Kochu in Trostu). Med bolj ljubiteljske se lahko šteje pristop Jožeta Rusa¹⁹. Deloma z oblikovalskega gledišča je o slovenskih časnikih pisal Fran Vatovec²⁰. V resnično pomoč pa sta mi bila že tolikokrat omenjeni Franc Simonič, po čigar bibliografiji sem se ravnal, in Dejan Medaković²¹, pri katerem sem dobil pogled v metodiko obravnavanja tovrstne snovi.

¹⁴ Branko Berčič: *Tiskarstvo na Slovenskem*, Ljubljana 1966; Maks Blejec: *Priročnik za ročne stavce*, Ljubljana 1957.

¹⁵ Bogomir Gerlanc, Zunanja podoba slovenske knjige in Moderna, *Socijalistična misel*, 4, Ljubljana, 1955, p. 187; id., *Oprema slovenske knjige ob nastopu Moderne*, *Slavistična revija*, V—VII, 1954, p. 338.

¹⁶ Mirko Rupel: *Valvasorjevo berilo*, Ljubljana 1969.

¹⁷ Janez Vajkard Valvasor: *Pasijonska knjižnica*, Ljubljana 1970.

¹⁸ Janez Vajkard Valvasor: *Prizorišče človeške smrti*, Maribor — Novo mesto 1969.

¹⁹ Jože Rus, Podeželsko življenje pred dvesto petdesetimi leti: Drobní prizori iz Valvasorjevih ilustracij, *Jutro*, 8. 4. 1939.

²⁰ Franc Vatovec: *Slovenski časnik 1557—1843*, Maribor 1961.

²¹ Dejan Medaković: *Grafika srpskih štampanih knjiga XV—XVII veka*, Beograd 1958.

Zaradi pomanjkljive sistematike²² pri vedi o knjižni opremi je bilo treba na novo izpeljati kategorizacijo elementov; ali je ustrezna ali ne, bo pokazala raba. Tako med elemente knjižne opreme štejemo: zunanjo opremo, h kateri sodijo format, vezava, platnice, obreza, papir; notranjo opremo, kamor bi spadala uporaba črk in njihovega reza, margine, paginacije, naslovne strani, marginalij, opomb, kazala, seznama napak, oznake zgibanja in repetitivnega zloga konec strani; tipografsko gradivo: inicialke, zaglavni okras, mašilni (polnilni) okras, okrasne črte in okviri ter drobnejši okrasni material; likovno gradivo: ilustracije in podobe.

ORIS SLOVSTVENEGA IN IZDAJATELJSKEGA DELA

Čas 17. in 18. stoletja v Sloveniji lahko delimo na dve obdobji: na protireformacijsko obdobje, ki zajema leta med 1600 in 1768, ko je Pohlinova Kranjska gramatika v uvodu prvič razglasila prerodne ideje, ki so slovenskemu slovstvu dale novo podobo, in čas po izidu omenjenega dela, ki ga zaznamujemo z besedo razsvetljenstvo. Formalno je protireformacija dosegla svoj cilj, svojo izpolnitev in konec že leta 1628 z izgonom protestantovskega plemstva, vendar je nadaljnje delo še lep čas izviralo iz protireformacijskih ciljev, saj se naše slovstvo prav do zadnjih desetletij 18. stoletja ni moglo otresti ekleziastičnega značaja. Medtem ko je bilo drugod po Evropi sedemnajsto stoletje in polovica osemnajstega čas absolutizma, razvoja državne trgovine in industrije, merkantilističnega kapitalizma, ki je spodkopaval tako fevdalne kot absolutistične temelje, je v Sloveniji to dogajanje potekalo z zamudo in počasneje. Razlog za to je predvsem dejstvo, da je bila vrhnja plast prebivalstva tuja, tako da je novo v družbenih odnosih legalo le po vrhu, ne da bi vplivalo na celotni sestav slovenske družbe. Slovensko ljudstvo je bilo večidel kmečko prebivalstvo, plemiški in meščanski sloj pa so sestavljali Nemci, v zadnjem času tudi vse bolj razširjeni Italijani. Zato se v tistem delu omike, ki nas zanima v pričujoči raziskavi, v slovstvu, in to v domačem slovstvu, ni moglo poroditi kakšno prebujenje. Krivo je poleg narodnostne sestave družbe na Slovenskem še gledanje katoliške cerkve na rabo ljudskega jezika pri bogoslužju. Prav značilno je, da so po Hrenu na škofovskem mestu v Ljubljani posedali sami tujci, ki gotovo niso imeli nobenega razmerja do knjige v zanje nerazumljivi domači besedi. Dejansko je prvih sedem desetletij 17. stoletja z redkimi izjemami v pogledu slovstvene dejavnosti povsem mrtvih. Res je sicer, da je bila leta 1607 v Vidmu natisnjena prva

²² Ne le, da pri nas še ni sistematike, marveč je nedodelana tudi terminologija. Tako pri enem kot pri drugem sem se naslanjal na Blejčev *Priročnik*, vendar je bilo včasih treba kaj reči po svoje. Še vedno se na primer uporablja »okras na začetku poglavja« in »okras na koncu poglavja«. To je rečeno okorno, pa tudi precej neopredeljeno je. Ponekod sem namesto prvega izraza našel »zaglavje«, v *Slovenskem pravopisu 1961* pomeni to geslo »rubriko, naslov«, in ne okrasa. Šlo pa bi zaglavni okras. Za okras na koncu poglavij bi nemara lahko rekli mašilni ali polnilni okras, saj je njegov namen, da izpolni prostor v zrcalu. Praksa naj pokaže, ali so spremembe upravičene.

katoliška ohranjena knjiga s slovenskim besedilom, Vocabolario italiano e schiavo Alasia Da Sommaripa, vendar je bilo to slovensko obrobje, knjižica z razlago v italijanščini pa tudi ni imela vpliva; tako bi bila danes pozabljena, ko ne bi bil Kopitar odkril danes edinega izvoda. Drugi slovstveni poskus izvira od škofa Hrena, ta je dal leta 1613 kot uradno škofijsko izdajo natisniti Čandkov lekcionar Evangelija inu listuvi, dve leti pozneje pa Kanizijev katekizem. Prva knjiga je izšla v Gradcu, druga celo v Augsburgu. Vsekakor se je potrebe po domači tiskarni zavedal tudi Hren, saj je leta 1613 že naročil nekaj stotov črk²³, leta 1625 pa se je dogovoril o nakupu črk iz Benetk²⁴, vendar iz raznih vzrokov do ustanovitve tiskarne v Ljubljani ni prišlo. Nastopil je čas zastoja, ko več kot pol stoletja ni izšla nobena slovenska knjiga. Šele leta 1672 je Janez Ludvik Schönleben priredil in natisnil novo izdajo Hrenovega lekcionarja. Pravi pobudnik nove slovenske slovstvene dejavnosti pa je Matija Kastelec (1620—1688), ki je leta 1678 izdal Bratovske bukvice v Gradcu, štiri leta pozneje, ko je Ljubljana po zaslugi Schönlebna že imela tiskarno, pa ponovno izdajo, in za to še par drugih del. Leto 1678, ko se je v Ljubljano priselil solnograški tiskar Janez Krstnik Mayer, je nasploh zelo uspešno za slovensko slovstveno delovanje; takrat si je na gradu Bogenšperk uredil lastno bakroreznico in tiskarnico za bakroreze Janez Vajkard Valvasor, da bi lahko opremil svoje topografije in druga dela. Mayrova tiskarna je prehajala iz rok v roke in v času razsvetljenstva doživela svoj veliki vzpon pod Janezom Friderikom Egerjem, Valvasor pa je moral svojo posest zaradi zadolženosti žal prodati. Tako so njegovi poskusi ostali edinstveni na Kranjskem in našel se ni nihče, ki bi ga posnemal. Z letnico Valvasorjeve smrti (1693) se tudi sklepa doba severne umetnostne orientacije²⁵, obenem pa se ustanovi Academia operosorum, ki odpira italijansko usmeritev in vrata baroku. Časi, ki so bili vse dotlej stilno neenotni, mešani, zdaj dobivajo umetnostno bolj celovito podobo.

Pa vendar se razmere še niso bistveno spremenile. Po kratkem interludiju domoznanstva in filološkega dela (oče Hipolit) je slovstvo spet podvrženo cerkvenim potrebam. Čas v prvi polovici 18. stoletja bi lahko znamovali kot obdobje širjenja materialnih temeljev slovenskega knjižnega izdajateljstva: v Celovcu so leta 1692 ustanovili tiskarno Kleinmayrji, tu je leta 1731 izšel *Palmarium empyreum* očeta Rogerija, zbirka pridig, ki pa je zaostajala za Svetim priročnikom Janeza Svetokriškega. Razen knjig, namenjenih duhovnikom, so se začeli v 18. stoletju ponavljati tiski, namenjeni laičnemu verniku, bodisi nešteti lekcionarji, bodisi zborniki nabožnih pesmi (Stržinarjev, Repežev), med drugimi pa je treba omeniti Paglovčevo izdajo *Zvestega tovarša* iz leta 1742, ki je vsebovala tudi »Tablo teh puštabov inu vižo se naučiti kranjsku ali slovensku brati«, prvi katoliški pripomoček za branje. Knjige so bile tiskane v bolj ali manj dosledni bohoričici, izjema pa so prekmurski tiski z madžarskim črkopisom (Temlinov Mali katechis-

²³ Cf. *Zgodovina slovenskega slovstva*, I, ur. Lino Legiša, Ljubljana 1956, p. 279.

²⁴ Cf. B. Berčič, *Tiskarstvo na Slovenskem*, p. 52.

²⁵ Cf. E. Cevc, *Slovenska umetnost*, pp. 111—112.

mus). To nam dokazuje, kako je vse bolj usihala misel o slovenski skupnosti in kako se je krepila pokrajinska zavest.

Na splošno lahko rečemo, da je čas dal veliko manj kot kratko, pa silovito obdobje reformacije, izjema je le znanost. V celoti je bilo treba še čakati, da bi nastopile razmere, ki bi omogočile nastop posvetnega slovstva; te so nastale z absolutističnim reformizmom Terezije in njenega sina Jožefa II., med letoma 1760 in 1790. Čas so imenovali razsvetljenstvo²⁶, stilno pa je zelo neenoten in razgiban. Slovstveno se tu mešajo prvine rokokoja, sentimentalizma, baroka in manirizma, vse temelječe na klasicistični literarni teoriji. V umetnosti je za prve tri četrtine stoletja najprimernejša baročna označitev in le za zadnjo četrtino stoletja lahko velja, da so se bolj enakopravno vključevale tudi druge prvine, kot rokoko, klasicizem in akademizem.

Razsvetljenstvo je k nam prihajalo z idejami tujih priseljencev (Scopoli, Wulfen, Gruber). Pravi začetnik slovenske prerodne misli pa prihaja, kot je tudi razumljivo, iz vrst nižje duhovščine, kjer so delovali edini šolani Slovenci, vzdržujoč slovensko literarno izročilo. To je bil Marko Pohlin, ki je izdal čez 40 knjig, in že njegova prva je vredna omembe, to je namreč Abecedika (1765), po Trubarjevem abecedariju prva samostojna knjižica te vrste, in uporabljali so jo v šolah. Kranjsko gramatiko (1768) je napisal nemško, da bi se iz nje učili slovenščine nemško šolani Slovenci. Njen uvod je mejnik v razvoju narodne zavesti pri nas. Kako razsežen je bil Pohlinov posvetni repertoar, naj pokažejo še navedbe takih njegovih del, kot so Malo besedišče treh jezikov (1781), Bukuvce za rajtengo (1781), Kratkočasne uganke (1788), Kmetom za potrebo inu pomoč (1789). Zdaj je bila knjižna bera na slovenskem ozemlju že precejšnja: istočasno so delovali Celovčan Gutsman, Kumerdej, Japelj, pojavilo se je Zoisovo omizje, med njimi Anton Tomaž Linhart in Valentin Vodnik. Začel se je slovenski prerod.

Nekaj podobnega se je dogajalo s knjigotrštvom in založništvom. Že konec 60. let so v Ljubljani delovale Raabova, Bernbacherjeva in Prombergejeva knjigarna. V osemdesetih letih so se jim pridružili še I. A. Kleinmayr, Ignac Merk (slednja sta dobila dovoljenja tudi za ustanovitev tiskarn, prvi leta 1782, drugi štiri leta pozneje), Viljem Korn, Vincenc Ruzicka. Tudi drugod po Sloveniji so napočili boljši časi: v Celju so dobili tiskarno leta 1788, v Ptuj 1791 ali 1792, v Mariboru 1795. Še starejša je tiskarska dejavnost na Primorskem, leta 1775 so v Vidmu natisnili kar dve nabožni pesmarici Filipa Jakoba Repeža. Med Slovence je naposled začela prodirati knjiga, v resnici namenjena njim.

VALVASORJEVO DELO

Med obsežnim izdajateljskim programom Janeza Vajkarda Valvasorja²⁷, prvim tovrstnim na Slovenskem, je najobsežnejše delo prav Slava voj-

²⁶ *Zgodovina slovenskega slovstva*, I, p. 329.

²⁷ Janez Vajkard Valvasor (1641—1693), baron, polihistor, od 1687 član angleške Kraljeve družbe. Med njegovimi knjižnimi izdajami, katerih v razpravi ne obravnavam, so vse vsaj omenjene na str. 51. Zaradi preglednosti sem skušal vse podatke, ki niso v najbolj neposredni zvezi s temo,

vodine Kranjske²⁸, v kateri je zbrano bistvo in značaj Valvasorjevega topografskega dela, tako njegovo domoznanstvo kot »neslovenska« oblika, izvir in duh, zatorej podobe o njegovem izdajateljskem delovanju pozneje ne bo težko dopolniti z nekaj podatki in opažanji o drugih knjigah. Druge izdaje pač ne zaslužijo prav enake pozornosti in jih lahko za čas pustimo ob strani.

Pri topografskem, torej grafičnem delu opreme se je treba najprej zavedati, da je imel Valvasor vzornika, in sicer slavnega nemškega topografskega publicista Matevža Meriana²⁹. Če na kratko obnovimo Steletovo primerjavo med njunim delom, je treba najprej reči, da Valvasorjevo po kakovosti prav nič ne zaostaja. Pri Valvasorju gradivo po kvaliteti bolj niha, temu je vzrok precejšnje število različno zmožnih sodelavcev. Merian se, kot opaža Stele, zanima za nadrobnosti, Valvasor pa se jih ogiba. Pri njem so takšne le podobe Turjaka (Auersberga), XI/26³⁰, Socerba (S'Serffa), XI/525, Bogenšperka (Wagensperga) XI/620-1³¹, in Cerkniškega jezera (Cerkizer See), IV/632-3.

Manj je razlik v primerjavi s Vischerjem³², saj sta tako za tega kot za onega delala ista sodelavca, Andrej Trost in Matija Greyscher³³. Vischer pokrajine sploh ne opaža, medtem ko se Valvasor zanjo sicer ne zanima, pa vendar ima na nekaterih podobah precejšnjo vlogo.

Preden si pogledamo delo Valvasorjevih sodelavcev, moramo predvsem omeniti, s kakšno tehniko so prenašali predlogo na papir, zakaj tako se bomo lahko prepričali, da so boljše podobe prej zasluga bakrorezca kot risarja. S tem v zvezi je posebno zanimiv list številka 293 iz skicirne knjige za *Topographio Ducatus Carnioliae Modernae*, ohranjene v zagrebški vseučilišni biblioteki, kjer Valvasorjevo pismo na hrbtni strani dokazuje, da je bil na začetku dela še povsem negotov, ali naj bodo predloge zrisane kot bakrorez ali zgolj približno in površno.³⁴ Izvršeno delo kaže, da so bakrorezci delali po različnih predlogah, na katerih je bila skrbno izrisana le arhitektura, posameznosti pa so dodajali sami, po stereotipnih shemah, naučenih v šoli. Glavni risar je poleg Valvasorja (čigar delež je velik bolj zaradi tega, ker je sam potoval in zarisoval znamenitosti in zanimivosti) Ivan Koch³⁵, ki je sodeloval pri

zbrati v opombah. Od tod tudi kratke biografije, vzete bodisi iz *Leksikona Cankarjeve založbe*, Ljubljana 1973, bodisi iz *Slovenskega biografskega leksikona*, Ljubljana 1925—1932, 1933—1952, 1960—1971, ali sestavljene po drugih virih.

²⁸ Kako univerzalen poskus je bila *Slava*, kaže že njen celotni naslov (cf. *Valvasorjevo berilo*, pp. 502—503).

²⁹ Matevž Merian ml. (Basel 1621 — Frankfurt 1687), srednji izmed treh Merianov, ki so od l. 1642 izdajali serijo topografij (16 zvezkov).

³⁰ Rimska številka stoji za knjigo, arabska za stran.

³¹ Kadar je list vstavljen, je navedena stran pred njim in stran za njim.

³² Jurij Matija Vischer (1628 Wenna — 1696 Linz) je l. 1681 izdal *Topographio Ducatus Stiriae*.

³³ Greyscher je pri *Slavi* naredil le Valvasorjev portret.

³⁴ Cf. *Valvasorjevo berilo*, p. 525.

³⁵ Ivan Koch (Novo mesto, ok. 1650—1715); podatki o njem so redki. L. 1689 je postal novomeški sodnik. Od Valvasorja je skoraj gotovo dobival naročila na dom v Novo mesto. Prvič je sodeloval l. 1681 v *Topographiji Archiducatus Carinthiae modernae*, v *Topographiji Archiducatus Carinthiae modernae et antiquae* pa ga ni več. V *Slavi* ima signiranih 70 podob.

risanju vseh zgodovinskih tém. Kot vidimo iz njegovih slik, posebnega oblikovalskega razpona ni imel. Figure se ponavljajo, tudi gibi in skupine so konvencionalne, pokrajina je ogoljena, v ozadju jo dopolnjujejo zunajčasne mestne vedute. Onstran ilustrativne opisnosti ne sega in je po vsem videzu predstavnik manirizma še iz 16. stoletja. V kompoziciji se drži simetrije, ravnotežje vzdržuje na obeh koncih z množico štafažnih, vselej tipiziranih figur, izza katerih se po sredi odpira pogled v globino na opustelo arhitekturo ali mestne vedute, spredaj pa je zajetih nekaj figur v glavnem prizoru. Dogodki so večinoma nerazpoznavni, kot da bi se pred istim obzidjem dogajala vedno ista zgodovina, iste osebe se ciklično pojavljajo in ponavljajo svoje gibe in dejanja. Vendar moramo biti Kochu toliko pravični, da ne pozabimo, kako Andrej Trost,³⁶ Kochov izključni bakrorezni sodelavec, s svojim šibkim tehničnim asortimanom debelih in tenkih črt ni mogel posneti Kochovega senčenja, spretno izpeljanega po italijanskih vzorih, v katerem so slike vseeno živahnjše in prepričljivejše kot bakrorezne podobe. Na manirizem kažejo tudi nekatere pretiranosti, ki se jim Koch ni znal ogniti; tako je prenapeta podoba v X/195, kjer Turek na ražnju obrača otročiča, druga dva pa si nazdravljata, sedeč na otrplih telesih kristjanov. Sicer pa so te podobe obenem tudi zanimiv odmev iz krvave dobe turških vdorov. Koch stilsko niha nekje med zgodnjim barokom in poznim manirizmom, vendar kot soliden ilustrator vseeno presega druge izdelovalce predlog. Nekaj ilustracij vendarle ni tako zunaj časa, tudi ne zunaj našega sveta; tako lokalizirane so denimo v XIII. knjigi na strani 9, kjer podoba kaže Jazona, ki zida Emono (sicer z gotskimi oporniki), vhod Maksimilijanove vojske na strani 132 nam kaže pogled na Ljubljano z juga, očitno povsem sodobno, in prav tak razgled se nam odpira na strani 226 (pozidanje po opustošenju Atila), medtem ko na strani 340 (boj med Habsburžani in Celjani) vidmo z zahoda sodobni Kranj. Te nazorne podobe so resda prej obrtne kot umetniške, vendar pa podajajo na splošno zanesljivo podobo stavb. Pokrajina je tudi tu kot skoraj pri vsem Valvasorju povsem zanemarjena. Izmed boljših Kochovih kompozicij bi lahko omenili podobo konj v burji iz II/263 v tridelni kompoziciji, kateri ne manjka tudi nekaj psihološke vsebine. Obvezna prazna pokrajina je tu bolj upravičena, ko gre za kraško goličevje. Koch je sploh precej rad in dokaj spretno risal konje, kot na primer v VI/280. Kjer se je ognil eksterieru, se njegovo senčenje bolj obnese, takšna je pojedina v VII/392.

O samem Valvasorju ni mogoče reči, da bi bil posebno spreten risar. V Slavi je nekaj njegovih podob, ki s svojo diletantsko izvedbo kazijo splošno podobo knjige. Večidel je tega najbrž krivo, da se je Valvasor poskusil tudi z vrezovanjem v baker. Tiste podobe namreč, ki levo spodaj nosijo njegovo signaturo, IWD, pri kateri se črke med sabo prelivajo, bi kazale, da je risar risal kar spretno, ker pa poznamo pot, kako so podobe nastajale, lahko mirno rečemo, da je končna izvedba daleč od tega, kar je začrtoval Valvasor. Ena izmed najbolj diletantskih podob je tloris Emone (V/236), levo v reki je W oziroma IW, po

³⁶ Andrej Trost, rojen v Deggendorfu (Sp. Bavarska), se je l. 1677 naselil v Gradcu, delal je za Vischerja in je v Gradcu umrl l. 1708.

vsem videzu Valvasorjev podpis. Da avtor ni bil več vrezovanja, kaže že to, da so vse črke izpisane postrani in se nagibajo na levo, kar se zgodi s črkami, nagnjenimi pravilno v desno, če jih zrcalno odtisneš. Skoraj za zanesljivo lahko velja, da se je Valvasorju kot znanstveniku zdela pomembnejša ideja kot njena utelesitev, zato si je upal sam izdelati podobe, ki so kaj prikazovale shematično. Ista roka je izdelala podobo sistema »sifonov« v VI/626. Navzlic temu pa je vseeno malce presenetljivo, kako so lahko v knjigo, za katero je Valvasor žrtvoval premoženje, prišle tako diletantske podobe. Res dokaz, da topografske podobe že takrat niso hotele veljati za umetnost.

Drugi risarji so nepodpisani, kakšnih stilskih razlik ni spoznati, saj so spremembe pri vrezovanju zabrisale predloge. Podoba Kostanjevice (Landstrass) v XI/334 ima sicer na levi AT (signaturo Andreja Trosta) in na desni WD, kar bi v skladu s prakso pomenilo, da sta pri tej podobi vlogi zamenjala, vendar D pomeni vsekakor »delineavit«, zarisal predlogo.

Med bakrorezci je po vsem videzu najbolj pogosten in izveden Andrej Trost. Očitno z veliko rutino oblikuje tako arhitekturo kot njeno okolje. Žal pa njegova izkušnost rada zdrsnje v šablono. Tako sploh ne upodablja drevja, marveč le topografsko znamenje za gozd ali goščavo. Tudi vinograde nakazuje tako, da pokončne črtice ovije z vitičami v obliki črke S, vedno isti vzorec pa uporabljata tudi pri označbi grajskih, negovanih parkov. To je očitno konvencija iz šole, saj jo uporabljajo tudi nekateri drugi. Mogoče najlepši primer take podobe je Soteska (Ainodt), XI/12—3. Ozadje je kot s kakega zemljevida, na podobi so vsa tri gori omenjena znamenja, večidel pa je pokrajino mojster pustil raje pusto in golo, bržčas se mu ni ljubilo delati grmičevje in je raje malo izčrtkal golo skalovje. Ta podoba je zanimiva tudi po tem, ker kaže, kako se skozi rutino prikrade neskrbnost ali vsaj razmišljenost: kočijaž levo spodaj drži bič z levico — očitno je Trost pozabil, da bo odtis zrcalen, ali pa mu je bilo to vseeno. Še ena podoba je v XI/361, ki kaže Manspurg (Mengeš) in kjer vidimo kar dva levičarja, enega s palico, drugega z golido v roki. Sicer pa je treba biti pravičen tudi Trostu, ne smemo namreč pozabiti, da je bilo treba večino podob (kar dobrih 200 topografskih odtisov) rezati od prvotne velikosti, saj so bile narejene za Topographio Ducatus Carnioliae Modernaе in je bilo treba zaradi manjšega formata Slave odrezati tudi po 4—5 cm na vsaki strani, torej na levem in desnem robu. Za zgled je podoba Iamme (Jame) iz XI/291, ki je bila v Topographiji Decatus Carnioliae Modernaе imenitna, nemara najboljše Trostovo delo. Spredaj levo je bila razpoloženjska skupina popotnikov ali izletnikov s psom, ležeča v senci, zadaj na dvorišču dobro izrisana kočija z vprego, ta vrivka sta podobi dajala življenje. Na novi ju ni več najti. Zakaj ne? Težko je trditi, da bi bilo to zgolj posledica redukcije pri obrezovanju listov. Prva je merila 21,8 cm x 11,4 cm, druga 14,7 x 10,7 cm, razlika je takšna, da bi na drugi podobi mirno ostali obe štafaži. Bliže pravi razlagi nas pripelje primerjava pokrajine, na kateri so nekdanja normalna drevesa postala šablonska znamenja. Andrej Trost je v času med obema izdajama očitno spremenil svoj bakroreški slog, ga skonvencionaliziral in šabloniziral. Navsezadnje tega ne omogoča le mno-

žičnost tovrstnega dela, marveč tudi idejno gledišče topografij, kjer tisto, kar je okrog arhitekture, gledalca in bralca prej odvrča od namena, kot pa bi ga usmerjalo. In v tem pogledu gre Trostu vsa čast; njegova arhitektura je vselej dosledno natančna in skrbno izrisana. Sploh je treba reči, da pri redukciji odpada večidel prav štefaža, tako pri Lovranu (XI/346, v Topographiji s številko 135) in Kostanjevici (XI/333, v T. 136) izgine parček na levi, v Lanšprežu (XI/328, v T. 124) krava, in tako naprej. Sploh pa jim redukcija ni delala sivih las, ključje so včasih presekali neskrbno, da je operacija pustila vidne sledi: tako so pri Turnu v Radečah (Thurn) v XI/582 prerezali na pol tudi kompasno znamenje.

Kot bakrorezec je nastopal tudi P. M., Peter Mungerstorff, ki pa je dokaj diletanski, posebno v primeri z uglajenim Trostom. Na njegovih podobah Smlednika (XI/137), Galliniane (XI/171), Gradine (XI/354), Sostra (XI/434), Radelce (XI/461), Črnomlja (XI/602), vidimo, da je nanj očitno deloval Trostov način, te vplive lahko opazimo pri podobi S. Helene, žal le v slabem smislu, ko prevzema Trostova topografska znamenja za favno.

Ne dosti bolj zastopan je PR, Pavel Ritter (Vitezovič)³⁷, ki tudi ni dosti manj naiven. Nemara je njegova najbolj značilna lastnost, da si je prizadeval, da bi njegove podobe ne bile brez štafaž, postavljal pa je figurne skupine v prvi plan, črno osenčene kot silhete na odrski rampi. Primeri so Nemršelj (XI/274), Perenstein (XI/438), Zalog (XI/452), Lepi dob (XI/503), kjer kozel povsem naturalistično naskakuje kozo³⁸, in Turn pri Črnomlju (XI/582). Lahko rečemo, da je Pavel Ritter pomanjkanje obrtne večine vseeno nekako premagal s svojim neposrednejšim razmerjem do narave, bil je znanstven duh in se mu je tako posrečilo, da je svojim diletantskim bakrorezom vtisnil mero neposrednosti, ki danes deluje celo prijetneje od Trostove uglajenosti. Drugi bakrorezni odtisi so nesignirani. V nekaterih izmed njih je spoznati že omenjene bakrorezce, nekateri pa so le prišli izpod drugih rok. Stele našteva med bakrorezci Atzelta,³⁹ podpisan ni, mogoče je tudi z njim podobno kot z Wierexom, katerega Stele omenja na istem mestu, Cevc pa v Pasijonski knjižici ugotavlja drugače.⁴⁰ Med nesigniranimi podobami gre prednost skupini prav redkih, ki po oblikah daleč presega druge v Slavi. Drugačna je že tehnika sama. Očitno je umetnik zarezal v ploščo le glavne konture arhitekture, ostalo pa je izjedkal. Tako je lahko dobil boljše senčne učinke. Podobe so delane neskrbno, z veliko mero brezbrizne elegance. Dano jim je notranje ravnotežje, pokrajina v njih živi in največ je vredno nemara to, da pri nekaterih sploh ne gre več za topografske podobe. Njihova edina šibkost je prav, da se ne menijo kaj dosti za arhitekturo (nekatero poslednje so delane kar s prosto roko, kar je vsej knjigi brez primere!). Zanje je značilna še precejšnja zračnost, kar sploh ni topo-

³⁷ Pavel Ritter-Vitezović (Senj 1652 — Dunaj 1713), zgodovinar, pisatelj, grafik, upravnik deželne tiskarne v Zagrebu od 1694 do 1709.

³⁸ Po F. Steletu je »v Lepem dolu skupina krav in bik, ki naskakuje« (Valvasorjevo berilo, p. 519).

³⁹ Valvasorjevo berilo, p. 505.

⁴⁰ Cf. Pasijonska knjižica, p. 52.

grafska manira; gledišče ni pomaknjeno prav nič navzgor. Spoznaven je tudi dosleden kompozicijski princip, kjer ravnotežje lovi igra svetlobe in sence, navadno po diagonalni.

Vse podobe so v XI. knjigi. Na str. 120 je lahkotna zračna podoba Draškovca (Draskoviza), kjer se oblaki zbirajo k nevihti. Imenitna je podoba Čateža (Dvorizhoffa) na strani 123, ki je sploh delana brez ravnila. Razlog pri tej in pri drugih je bržkone ta, da stavbe tu ponavadi niso plemiške, marveč prej kmečke graščine. Postava na polju blaži osamljenost, ki jo spet psihološko občuteno pričara zračnost slike z žalobnimi vrani. Bledo ozadje je videti kot zamegljeno od mrča. Prav tako ne zaostaja podoba Podpeči (Gallensteina) na sliki 169, ki nam kaže megleno, presojno jutro v hribih, kjer se sonce že upira v tla, da se iz njih izkaja rosa. Arhitektura je tu spet nepomembna. Manj razpoloženska je podoba Mačerol (Matscherolhoff) na strani 364, zato pa tu dajejo ton kravi, kozi in pastir, vsi brezskrbno skicirani v pleneru. Najbolj zanimiva izmed vseh je bržčas podoba Sela (Scharpfensteina) na strani 505, na njej figure niso več štafaža, ampak nosilke sporočila in razpoloženja. Pod nebom, tokrat izjemoma ne viharim, se kriva med drevjem kmečka vas. Ženska na bregu desno spredaj negibno stoji, desnico vzdiguje v zrak, mogoče maha skriti postavi popotnika, ki je sprva ne opaziš, kako se odpravlja po poti na sredi slike. On se ne ozira, njena roka je obstala v zraku. Hiša je grobo zarisana, le streha je potegnjena z ravnilom. Za konec bi omenil še Žebnik (Sibeneegg) na strani 527, spet podobo brez ljudi, kjer se sonce po diagonalni upira na to, že kar zaresno zemljo. Pristavim naj, da je vse te podobe najti v *Topographiji Dacatus Carnioliae Modernae*, in še, da niso edine, marveč so le izbir, ki se mi je zdel najbolj primeren, da opozorim nanj.

Na koncu naj omenim še eno podobo, edino svoje vrste, gre za podobo iz II/105, ki je prva v Slavi in tudi nosi signaturo 1, prikazuje pa umirjen žanrski prizor, kako nakladajo seno na kozolec, ki spominja na holandske vzorce, vendar nam kozolec dokazuje, da je podoba nastala pri nas. Presekana voliča na levi kažete, da je bilo treba kliše prelomiti ali vsaj obrezati predlogo. Grafične zbirke v zagrebški JAZU nisem videl, nemara bi se splačalo za obema nepodpisanimi umetnikoma pobrskat tam. Mogoče lahko za zdaj domnevamo, da gre za delo katerega izmed Holandcev, ki jih je bilo okrog Valvasorja kar veliko. Vsekakor podoba zasluži pozornost.

Za konec likovnega pregleda naj omenim še Greyscherjev portret Valvasorja, stereotipno delo časa.

Če si zdaj ogledamo še, s kakšno skrbnostjo so podobe izdelane in postavljene, lahko ob že omenjenih spodrseljajčkih Andreja Trosta najdemo še nekaj napak, v resnici pa ne prav veliko glede na neznanško število (3532) strani in (533) bakroreških podob v vseh štirih zvezkih. V XI/297 je nemško ime za Kacenberg postavljeno z narobe obrnjenim z-jem (Kazenberg), to je podoba »zračnega«
nesigniranega mojstra, in nemara lahko prav pri njej primerjamo eleganco, s katero je izpisal ime Bistrice (Feistriz) za rečno gladino, z malomarno ne-skrbnostjo, da se mu je Z zapisal obrnjen kot S. In da je stvar še bolj zanimiva: podoba je imela prav to napako že v *Topographiji*. Podobna

napaka je pri XI/620, kjer v imenu piše namesto Wagensperg Wagen-
spepg (Bogenšperk). Huda pomota je v VI/632—3, kjer je rezbar na
podobi Cerkniškega jezera zamešal goro Slivnico in Veliki ter Mali
obrh, kot je sam opazil in zapisal Valvasor prav na koncu te knjige.
Nerodno je bilo tudi, da je bilo besedilo tiskano v Nürnbergu, bakro-
rezi pa na Bogenšperku, vendar je za čudo le trikrat prišlo do stiske
s prostorom, in sicer pri III/386 (Cropp), XI/286 (Hmelnik) in
XI/472 (Roseck). Za grafično podobo je nerodna tudi razdelitev snovi
po knjigah, tako je v XI. knjigi kar 337 bakroreznih podob (dobri dve
tretjini od vseh).

Zdaj si pogledjmo še drugo opremo Slave. Knjiga je razdeljena v štiri
zvezke. Je folio skoraj največjega formata, kar jih je izšlo v obravna-
vanem obdobju (32 x 22 cm). Imenitna je tudi barva usnjenega ovitka,
slovesno črna (pri nekaterih izvodih rjava), in redko zelena obreza
(ponekod pa marmorirana). Tiskana je v gotici; kjer gre za latinske
besede ali citate iz slovenščine, pa v latinici in bohoričici. Naslovna
stran je stavljena v dveh barvah, rdeče in črno.

Pagina je živa, v njej je imenovana knjiga in snov, ki jo obravnava;
pagina je podčrtana. V začetku pagino krasí okrasna črta, njen rast-
linski, po značaju renesančni ornament spominja na zavoje kovanega
železa. Drugače kot pri drugih knjigah je tu oklepaj, ki tako često služi
simetriji na sredini, obrnjen navznoter:)(. Pagina se pozneje umiri,
krasijo jo znani rastlinski okrasí. Take okraske najdemo tudi pri dru-
gih Enderjevih izdajah (npr.: J. A. Comenius: *Orbis sensualium
pictus*, Nürnberg 1658⁴¹), nasploh v Nürnbergu (leta 1659 rabi želodke
tamkajšnji tiskarnar Erbermann), v Pragi (Leipoldt: *Quaestiones theo-
logicae*, 1718, tiskal Wolfgang Wickhart), v Salzburgu (Lendlmayr:
Quaestiones⁴² philosophicae, 1695, tiskal Janez Krstnik Mayr), na Du-
naju (Andachts Übungen, 1731, tiskal Andreas Heninger); želodki in
drugi tovrstni okrasí so razširjeni po vsej severni Evropi. Gre za se-
vernorenesančni material, silhuete, črno senčene želode, lipove liste,
liste vinskega trsa ipd. Pojavljajo se tudi gotski motivi: posrečen je
okras, ki je združitev zoomorfne in rastlinske oblike, steblo s cvetom,
ki ma po dva lista namesto nog, cvet namesto glave, da je videti kot
kuščar. Pa tudi ta okras je znan drugod, recimo v Kölnu (*Gefährliche
Crisis*, 1701), v Pragi (Lemmichen: *Tractus de Chria*, 1721. univ. tisk
na kolegiju Jez. družbe v Sv. Klemnu), pa tudi v daljni Salamanci
(Pedro de Quiros: *Parentacion Real*, 1666, tiskale Escuelas Mayores).
Še en okras so cveti brez stebel, izmed teh je eden oblikovan kot sonč-
nica ali kot sonce z žarki, tega najdemo recimo v omenjeni Enderjevi
izdaji Comeniusa, v omenjeni praški izdaji Lemmichena, v nürnberški
izdaji Besschreibung tiskarja Chrisstoffa Riegelsa iz leta 1690, pri salz-
burškem J. K. Mayru leta 1675, v Münchnu pri tisku M. M. Riedlinove,
ki je leta 1727 izdala *Le Jayevo Bibliothecae Rhetorum liber drama-
ticus*. Razširjena je tudi štirilistna cvetlica, kjer so listki ločeni s črtami,
ki sestavljajo križ brez sečišča. Ta okras najdemo poleg v Slavi še,

⁴¹ Gre za pomembno izdajo, za prvo ilustrirano otroško knjigo. Cf. David
Bland: *A History of Book Illustration*, Berkeley and Los Angeles 1969,
p. 155.

⁴² V naslovu je res tiskarska napaka.

na primer, v omenjeni Wickhartovi praški izdaji Leipoldta in v Rabe-nerjevih Satiren, izdanih leta 1764 v Frankfurtu na Mainu in v Leipzigu. Ti okraski so deloma uporabljani za pagine, več pa za okrasne črte, kjer so postavljeni drug ob drugem, in v Slavi ločujejo posamična poglavja. V začetku knjige vidimo celo okrasne črte, ki jih sestavlja pet vzporednih dekorativnih nizov. Silhuetni okraski pa služijo izključno pagini.

Margina je sicer glede na format nekoliko tesna, vendar še pregledna⁴³, pozneje jo žal bolj skrčijo marginalije, brez katerih se v tako obsežnem delu ne bi zlahka znašli.

Papir ima vodno znamenje (resda samo ponekod), heraldično, za oporo ima dve na glavo obrnjeni, simetrično postavljeni štirici, ki tako spominjata na sidro, zgoraj pa se zaključujeta v obliki cvetnega popka. Papirnica je morala biti nemška, mojim raziskovanjem preveč oddaljena. Vsekakor ne gre za papir iz papirnice Hansa Zengerja, doma v Sv. Vidu nad Celovcem (ob reki Glini), ki je postal znan že leta 1679, ko je zalagal Ljubljano s papirjem za Valvasorjeva dela⁴⁴, in ki je imel za znamenje bodisi Sv. Vida v vreli kopeli bodisi plešočega medveda.

Inicialke so raznih vrst, imajo pa jih začetki poglavij. Bolj ali manj je v rabi isti tip inicialk, včasih pa le pride do zamenjave. Glavne so vokvirjene ilustrirane inicialke oktogonalne oblike, ki predstavljajo predmete iz narave ali kak simbol: tako palmo, grozd, meč, prerasel z vico, meč, obvisel na pajčevini. Vzor jim lahko poiščemo v sočasnih nürnberških izdajah, tako v omenjeni Riegelsovi izdaji Besschreibung iz leta 1690 in v prevodu Moree, avtorja Francesca Morosinija, iz leta 1687. Kje drugje na tovrstno inicialko nisem naletel, posebno nenavadna je njena osmerokotna prirezana oblika. Inicialke so dveh velikosti, in prizori na njih se z velikostjo spremenijo. Pa tudi pri inicialkah iste velikosti se včasih pojavljajo novi prizori. Za primer vzemimo črko D: glavna ilustracija je palma onstran bele črke, in taka se pojavlja na straneh 25, 40, 99, 114, 145, 161, 185, 199, 217, 253, 266, 269, 289, 293, 324, 348, 371, 396, 429, itn., pri izvedbi manjšega formata pa najdemo na str. 63 dve speti srci, na straneh 145 in 371 kači, ki se ovijata okrog droga, v VI. knjigi na strani 299 pa fanta, ki objema mladiko. Pravega ključa za menjavanje prizorov nemara ni.

Na tretji strani najdemo okrašeno neokvirjeno inicialko, stiliziran večdelni rastlinski preplet po severnih gotskih vzorcih. Dolgo ga kasneje niso imeli za potrebnega, šele na strani 164 se spet prikaže takšna inicialka. Ta inicialka je veliko bolj razširjena kot prva: leta 1700 uporablja tak tip Schrift Katolisches Alle-Tag z Dunaja, od tam je tudi Heningerjev tisk iz leta 1731, Andachts Übungen. 1730 jo vidimo v Lochnerjevemu Titus Livius in nuce, leta 1656 pa v frankfurtski izdaji Orbis lumen et Atlanta. Videti je, da je Endter ni hotel uporabljati, ker je preveč navadna, ko pa je naletel na določene težave pri prvih inicialkah (pojavljali sta se po dve enaki na isti strani), je segel tudi po slednjih. Pojavljati se začno na straneh 174, 192, 208, 212, 223, 226, 240, 256, 257,

⁴³ Notranji, gornji, zunanji in spodnji rob: 14 mm, 10 mm, 28 mm, 18 mm.

⁴⁴ Cf. Georg Aineder: *The Paper-mills of the Austro-Hungarian Empire*, Hilversum 1960, p. 81.

259, 262, 268, 290, in od tod naprej že povsem enakovredno s prvimi: 291, 294, 295, 299, 303 itn. Kot prve tudi te nastopajo v dveh velikostih.

Občasno, vendar zelo redko, se pokaže še tretja vrsta inicialk. Tu gre za inicialke po beneškem vzoru, neokvirjene okrašene, kjer stoji bela črka na črnem rastlinskem prepletu; in sicer se pojavijo, kjer se poglavje začneja z latinskim besedilom ali navedkom. Primer je inicialka A v X. knjigi na straneh 160 in 188.

Pri drugem dekorativnem repertoarju lahko opazimo mešanje vplivov, značilno za ta čas. Tako lahko vidimo, da so zaglavni okraši na začetku V., VII. in VIII. knjige groteske po gotskem vzorcu, kjer se v rastlinskem prepletu kažeta somerno postavljena zajčka, opici, postavljeni diametralno, sredi njih pa je lev. IX. knjiga ima podobno grotesko, tu so namesto zajčkov poti s trombami, namesto opic papige, namesto leva pa obraz; tako v tem, po svojem značaju severnjaškem okrasu vidimo tipično renesančni, južnjaški element, puta, pogansko renesančno zaznavanega angela, ki se je, držeč v rokah grb, prvič pokazal v Benetkah leta 1470 (leto dni zatem, ko so tu začeli tiskati knjige)⁴⁵. Pri zaključkih posameznih knjig prevladujejo renesančni mogočni rastlinski prepleti srčaste oblike, so enodelni, včasih stoji floralna ornamentika sama, včasih le nosi figurno. Na koncu IV. knjige držita puta ornament z napisom: *Dulcis ex labore fructus* (Sladak je dela sad), prav tako na koncu VI. in XII. knjige. Konec IX. knjige plava sredi akanta raca, konec X. okvirja z lovorjem ovenčano glavo, in ta se ponovi še konec XIV. knjige. Konec V. in konec XI. knjige je v ornament vstavljen angel s fanfarama. Očitno so imeli v Endterjevi tiskarni omejen okrasni repertoar zahtevanega formata. Nesmiselni red, kako se pojavljajo in ponavljajo razni mašilni okraski, sploh ni tako nerazumljiv, kakor je videti. Namen teh okrasov je, da zapolnijo stran, zato je odvisno od velikosti praznine, kateri izmed njih bo stal konec besedila, ne pa od kakih estetskih ali logičnih meril. Zato nekatere knjige mašila sploh nimajo, medtem ko je okras vstavljen v X. knjigi na strani 327 kar med dve poglavji. Kjer se le da, segajo poglavja do dna zrcala ali pa se končujejo tako visoko, da še na isto stran prideta naslov in podnaslov novega poglavja. Taka skrb je vidna tudi pri koncu kazala prav na koncu knjige, kjer so, da bi zrcalo kje ne ostalo prazno, dali zaključni okras kar na obe zadnji strani. Skrb za obliko, ki je sama na sebi vse pohvale vredna, pa kaže obenem, kako nerodno so tiskarji tega časa (Endter ni izjema) doživljali svoj delovni prostor, knjigo.

Izmed Valvasorjevih drugih knjig si moramo ogledati še tri. Zakaj druge so bodisi sestavljene iz materiala, ki ga najdemo že v Slavi, (*Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, Bogenšperk 1679, *Topographia arcium Lambergianarum*, Bogenšperk 1679) ali v *Topographiji Archiducatus Carinthiae antiquae et moderna*, ki jo bomo obravnavali (*Topographia Archiducatus Carinthiae moderna*, Bogenšperk 1681, *Topographia Carinthiae Salisburgensis*, Bogenšperk 1681), bodisi nimajo ne domoznanske vrednosti ne kakega drugega pomena v okviru obravnave (*Ovidove metamorfoze*, 1680).

⁴⁵ Res pa je, da podobne groteske najdemo tudi na jugu, npr. v beneški izdaji *Le Jayeve Ars Rhetorica* iz l. 1730.

Najbolj zanimiva je druga Valvasorjeva literarna topografija, leta 1688 izšla (prav tako pri Endterju) *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae*, z 230 podobami, razvrščenimi po abecednem redu. Teksta je tu manj, le opisno spremlja posamezne slike, ki so večje kot v Slavi in odtisnjene na vlepljenih listih. Sodelavci so večidel isti kot v Slavi, češče naletimo na podpis Petra Mungerstorfa in pa na Matijo Greyscherja. Friesach na str. 52 je upodobil F. Schnabell. Greischer po načinu vrezovanja spominja na Mungerstorfa, po njem dela štafažne figure, presega pa ga po naturalističnem občutju. Takšni so jedci na travi na str. 191 (Rotenthurn), na strani 141 (Mosern) vidimo moža, kako pretepa ženo, na podobi Staina (str. 209) smo celo priča uboju, v Strassfrüdu (str. 211) pa lahko vidimo ljubimca v objemu. Po igličavih gozdovih okoli arhitektur je moč soditi, da je Greischer enako kot Mungerstorff bolj spoštoval resnično podobo krajine, medtem ko na podobah Andreja Trosta vsevdilj vidimo njegovo topografsko listnato grmičje. »Zračnega« mojstra ni. Lahko rečem, da je knjiga nasploh bolj popustljiva do štafažne figuralike, razlog je seveda ta, da tu klišeji niso okrnjeni. Po njej sega celo Trost, ki svojo bakroreško spretnost lepo izpričuje v oblikovanju realistično zadetih krav v Sonneggu (str. 202).

Format knjige (platnic) je 33×23 cm. Margine so zaradi širnega prostora in malo besedila razkošne. Marginalij ni. V okrasu se pojavlja železni Endterjev repertoar, okrasne črte so komponirane enako kot v Slavi. Iste so tudi inicialke, seveda je pa knjiga v celoti dosti manj okrašena.

Od drugih knjig omenimo še leta 1679 izšlo Pasijonsko knjižico, ki obsega vsega 17 listov s podobami Kristusovega trpljenja, ki si jih je zamislil in izrisal Johannes Werex⁴⁶, v baker pa vrezal Andrej Trost. To je prva Valvasorjeva izdaja. Besedila ni, če ne upoštevamo posvetila na naslovni strani. Podobe merijo približno 8×6 cm, brez okvirja, ki jih obrobja, pa $5,5 \times 3,5$ cm. Podobe so zanimive, zarisane v holandski maniri, z zgodnjebaročnim in renesančnim realizmom. Bakroreška izdelava je Trostovo najiminenitnejše delo, obžalovanja vredno je opazovati, kako se pozneje iz leta v leto pod vplivom neznanske produkcije šablonizira. Prav tako je pri Pasijonu vse pohvale vreden okvir, ki ga po Cevcu ni zarisal Werex, marveč Trost sam⁴⁷, in v katerem so narisane živali in cvetlice, prevzete bržčas iz zakladnice živalskih podob Virgilija Solisa, ki je izšla leta 1577 v Nürnbergu in jo je imel v svoji grafični zbirki Valvasor⁴⁸. Sami prizori trpljenja od zadnje večerje do smrti na križu (kar kaže, da ohranjena izvoda nista kompletna⁴⁹) so originalni tako v kompoziciji kot po figuraliki, po žanrskih nadrobnostih pa iz njih diha flamski značaj. Krajine so boljše kot interieri.

⁴⁶ Johannes Werex, identiteta negotova, biografski podatki neznani; morda je Flamec.

⁴⁷ Cf. *Pasijonska knjižica*, p. 51.

⁴⁸ Virgilij Solis nam je drugače znan tudi iz lesorezov v *Hišni postili*, izdani l. 1595. Cf. E. Cevc, *Slovenska umetnost*, p. 80.

⁴⁹ Cf. *Pasijonska knjižica*, p. 45.

Knjižica je bila tiskana pri nas, zato ji tudi gre pozornost na tem mestu. Formata je 19×15 cm, pravi naslov je Slike Gospodovega trpljenja, besedila ni, margina pa je razkošna. Edini okras so že omenjeni okviri. Omenjam kot značilno še, da je bil prvi Valvasorjev izdajateljski poskus nabožne narave, kar nam kaže, s kakšno silo je Cerkev prevečala vsa območja slovenske omike.

Zadnje delo, potrebno omembe, je *Theatrum mortis humanae tripartitum* (Prizorišče človeške smrti v treh delih), izšlo leta 1682, natisnjeno deloma na Bogenšperku, deloma pri Janezu Krstniku Mayru v Salzburgu, sedma Valvasorjeva izdaja, ki ni vrhunsko, pa vendar dovolj bogato opremljena. Prvi del prikazuje mrtvaški ples, drugi del različne vrste smrti, tretji pa muke pogubljenih. Vse tri je vrezal Andrej Trost, narisal pa Ivan Koch. Koch v prvem delu ni podpisan, zakaj tesno se je naslanjal na kako predlogo, delano po Holbeinovem Mrtvaškem plesu. Tu spet prihajajo na plan Kochove maniristične tendence, geometrična konstrukcija, mrtva kuliserija, maniristična figuralika. Slike merijo približno $5,5 \times 7$ cm, obdajajo jih okviri, spominjajoči na okvire iz Pasijonske knjižice, le da jim je Trost, ker so večji, dodal še nove motive, predvsem iz sveta žuželk. Z njimi merijo podobe $7,5 \times 9$ centimetrov.

Besedilo je omejeno na latinske in nemške verze, ki tolmačijo podobe. Na koncu pregleda Valvasorjevega delovanja je treba še enkrat poudariti, kar je bilo med obravnavo navzočno in vidno ves čas: da so njegove izdaje ne le po geografskem izviro, marveč tudi po oblikovanju in duhu usmerjene na sever. Tako so si njegove topografije iskale zgled v srednji Evropi, črpaje iz tamkajšnjega topografskega izročila. Ornamentika je značilno severnjaška. Italijanski tisk je običajno brez okrašene pagine, pač pa so bili (predvsem Benečani) veliki mojstri inicialk, brez katerih tako rekoč ni tiska. Valvasor ima pri pagini dosledno severnjaške okraske, pa tudi inicialke, kakršne je videti v Slavi in Topographiji, se najdejo na severu in ne na jugu. Tudi domoznastveni namen Valvasorjevih topografskih izdaj ne velja Sloveniji kot taki, marveč skrajnemu južnemu koncu habsburške monarhije, in v njih ne smemo gledati buditeljskega prizadevanja, marveč poljudno znanstveno iskanje, docela vpeto v enoviti duhovni prostor srednje Evrope. Med njimi ima seveda največji pomen Slava vojvodine Kranjske, najbolj dovršena izdaja na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. Zal tudi Valvasorjeva usoda, ko je moral prodati vse svoje posesti in obubožan dočakati konec življenja, dokazuje, da so bila tovrstna podjetja na Slovenskem za eklezialistično usmerjen čas pač še prezgodnja, da bi postala trden temelj zavestnim narodnim hotenjem Slovencev. Treba je bilo pričakati nove ekonomske odnose, ki so pripeljali na površje novo plast izobražencev in premožnežev, pripravljenih širiti kulturno tržišče na Slovenskem. Naj za sklep obvelja povzetek, da je delo, ostalo po Valvasorjevem krogu, res le napol umetniško in po duhu nedomače, s širšega gledišča domače kulturne zgodovine pa je kar se da pomembno. Nedvomno čakajo njegove knjige, posebno Slava, še koga, ki bo natančneje ovrednotil tako njihovo vsebinsko kot oblikovno plat.

Če sta nam pomembnost in obseg Slave vojvodine Kranjske narekovala, da jo obravnavamo posebej in v njeni celotnosti, pa bi bilo spričo velike množine drobnega materiala povsem neprimerno in nepregledno, da bi se lotevali posamičnih izdaj in izdajic »slovenskih« knjig in jih preučevali vsako posebej, kakor so se zapored pojavljale. Gre nam za skupne značilnosti, ki jih družijo v pojavno značilen sklad in jim dajejo značaj, ki se ne bo izmikal opredelitvi, gre nam torej za tisto obče pri njih, kar jih določa; preiskovati nam je torej razmerja in načine, kako se v slovenski knjigi s konca 17. stoletja in v 18. stoletju prikazujejo posamični elementi knjižne opreme, v kakšnem sosledju in skladju so si med seboj, ali so med sabo oblikovno odvisni in kakšne so stilske in tehnične značilnosti njihovega razvoja. Grafični repertoar je torej potrebno obravnavati razčlenjeno, in iz istega razloga — namreč, da bi bilo delo čimbolj pregledno — bodo osnovni podatki o tiskarjih, tiskarnah in knjigah dani v opombah.

Splošna značilnost protireformacijskih izdaj na Slovenskem je drugače kot pri knjigah iz časa reformacije — in pri Valvasorjevih izdajah — njihova skromna velikost. Skoraj vse brez izjeme merijo od 13×8 do 17×11 cm, nekatere pa so še bolj drobne. Na prste obeh rok lahko naštejemo večje med njimi: ljubljansko izdajo Svetega priročnika Janca Svetokriškega⁵⁰, ki se drži formata prvih dveh knjig, tiskanih pri

⁵⁰ *Sacrum Promptuarium singulis per totum annum dominicis, et festis solemnioribus Christi Domini, et B. V. Mariae praedicabile; e sacrae Scripturae, sanctorumque Patrum scriptis erutum, nec non veterum, recentiorumque authorum historiis, non minus laboriose, quam copiose roboratum. Ab admodum V. P. F. Joanne Baptista à Sancta Cruce Ordinis F. F. Minorum Capucinatorum Concionatore, Slavo compositum idiomate, multorum votis expeditum, in duas partes divisum in lucem editur. Venetiis. Ex officina Zachariae Concatti 1691—1707. 4°. 5 delov. — I.: 14 l. + 232 + 216 str. — II.: Venetiis (1965) 10 l. + 590 str. III.: Labaci 1697 (izšla šele 1698) 9 l. + 626 str. — IV.: *Sacrum Promptuarium diversos pro diversis occurrentibus sacris ministeriis praedicabiles continens sermones, ab Adm. V. P. F. Joanne Baptista a S. Cruce Vipacensi, Slavo compositum idiomate in lucem editum. Labaci. Ex Typographéo Mayriano 1700. 4. l. + 490 str. — V.: *Sacrum Promptuarium. Singulis per totum annum Dominicis I Adv. — XXIV. p. Pent. praedicabile. Labaci. Typis Joannis Georgij Mayr 1707. 7 l. + 640 str.***

⁵¹ *Conciones iuxta libellum exercitiorum S. P. Ignatii in fingulas anni Dominicas digestae per P. Bartholomaeum Bafsar Societatis Jesu Sacerdotem. Pridige is bukviz imenvanih Exercitia S. Ozheta Ignazia Slohene Na ufako Nedelo zhes lejt. Labaci, Typis, Adami Friderici Reichhadrt. Anno 1734. m. 4°. (XVI) + 516 str.*

⁵² *Palmarium Empyreum seu Conciones CXXXVI de sanctis totius anni. Signanter de nonnullis particularibus et extraordinariis, qui in quibusdam locis festive celebrantur, et usque modo Sermones de ipsis visi non sunt. Compositae ex vitis eorum: Scriptura Sacra, a SS. Patribus; variis conceptibus, symbolis et historiis: praecipue aptis moralitatibus refertae, in II partes divisae, ac copioso indice provisae datae publicae luci Carniolico idiomate. Ad maiorem Dei Gloriam, eorundem Sanctorum Honorem et Dominorum Curatorum Commodum: A. P. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. Concionatore Carniolico. Cum Privilegio Caesareo. Clagenfurti. Typ. et sumpt. Joan. Friderici Kleinmayr, Incl. Archi-Duc. Carin-*

Concattiju v Benetkah (20 × 15 cm), Pridige o. Basarja⁵¹ (21 × 16,5 cm), Rogerijev Palmarium⁵² (21 × 17 cm), Pohlinovo Malo besedišče (21 × 15 cm)⁵³, Linhartov Poskus zgodovine Kranjske⁵⁴ (20 × 12,5 cm), Vodnikovo Pratico⁵² (22 × 17 cm). Kakšni so razlogi za to? Če pogledamo sočasne izdaje v drugih deželah, se nam razgrne splošen vtis, da so beneške izdaje velike, srednjeevropske pa manjše. Nekaj je to gotovo za sluga tradicije v tiskarsko močni severni Italiji, ki je sama ohranila širok diapazon humanističnih izdaj, medtem ko je med protireformacijo v sosednje dežele širila le eklezialistična besedila, ta pa niso bila tako obsežna, da bi potrebovala kaj večje formate. Drugi razlog je, da so socialno-ekonomske razmere province⁵⁶ vplivale na skromnost v merah materiala. Ni naključje, da kar 24 izdaj meri 16 × 10 cm; to je bil format dobe. Iz ekonomskih razlogov je bilo pametnejše vztrajati pri istih formatih. Zdi se, da so se pri tem raje držali formata ovitka in ne papirja, kot lahko sklepamo po Paglovčevih Tobijevih bukvah⁵⁷; knjiga namreč skoraj nima margine, vendar ima obrezo, torej so jo pri vezavi še pred obrezo prilagodili velikosti platnic.

Platnice so iz tankega telečjega usnja svetlo rjave barve, naslovi, vtisnjeni z zlatimi črkami na kos papirja, ki je bil prilepljen čez hrbet knjige, pa kažejo, da so platnice imeli vnaprej in so šele pozneje vstavljali besedila. Najmanjše izdaje imajo platnice iz kartona. Včasih je barva ovitka drugačna, črna, pri tem gre navadno za lekcionarje.

Obreza je skoraj vselej rdeča, imamo pa nekaj redkih izjem, kjer je marmorirana (Prennerjevo Dobro opomnjenje⁵⁸, Novi zakon Štefana

thiae Typographi, Anno 1731—1743. 4°. 2 Partes. — Pars I. A prima die Januarii usque ad mensem Julium exclusive. 1731. 4°. XIV + 654 str. — Pars II. Labaci typ. et sumpt. A. Fr. Reichhardt Incl. prov. Carn. Typogr. 1743. 4°. 662 str.

⁵¹ Tu malu besedishe treh jesikov. Das ist: das kleine wörterbuch in dreyen Sprachen. Quod est: parvum dictionarium trilingue, quod conscripsit R. P. Marcus a S. Antonio Paduano Augustinianus Discalceatus inter Academicos Operosos Labacenses dictus: Novus. Permissu C. R. Commissionis revisionis librorum. Laibach, gedruckt und zu haben bey Johann Friedrich Eger (1781). 4°. VIII + 331 str.

⁵² Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs von Anton Linhart, k. k. Kreisschulenkommisär in Laibach und Mitgliede der ökonomischen Gesellschaft in Krain. Laibach, mit Egerschen Schriften (im Verlage bei Wilhelm Heinrich Korn) 1788—91. 8°. 2 Bände. I.: 1788. 444 str. II.: 1791. (XXVI) + 367 str.

⁵³ Velika Pratika ali Kalendar sa tu lejtü 1795. V Lublani. Joan. Fridr. Eger. Se najde per Wilh. Henriku Kornu. m. 4°. Zal. 1795—97 (3 letniki).

⁵⁴ Cf. Ljubo Karaman: *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb 1963, p. 11.

⁵⁵ Tobiove bukve, tu je fuetiga pifma stariga testamenta historia svetih navukou polna od tiga stariga Tobia, inu negoviga synu, na crainfki jesis fuestu prelofhena itd. H' timu so se perdiale ene lepe vifhe nu manjere bogu flushiti, nu fveti ray fi faguisfhat, fa gmain ali kmetiske inu deloune ludy, ufete nu pofnete s' enih nembfhkih bukviz fkusij mujo eniga Mafhnika s' gorenske Crainske strani. U' Lublani fkusij A. F. Reichardta 1733. 12°. 307 str. —

⁵⁶ Dobru Opomineine na Bounike... nemfhki od Jakoba Prennerja... preftavleni na flovenski govori od eniga flovenskiga Faimefhtra. V Zellu. Jenko 1787. 12°. 151 str.

Kuezmiča⁵⁹, Gutsmanov Veliki katekizmus⁶⁰ in Rogerijev Palmarij /op. 52/, zlata (Kasteličev Nebeški cilj⁶¹) ali zelena (Sveti priročnik /op. 50/).

Papir je iz cunj, kakovost pa je različna. Na splošno je kvalitetnejši v zadnjih desetletjih 18. stoletja, ko so bila (okrog leta 1754) v Avstriji tudi izdana navodila za proizvodnjo papirja, namenjena mojstrom in njihovim pomočnikom.⁶² Izjemno kvaliteten je papir v nekaterih delih Japljevega Svetega pisma, v Davidovih psalmih in Malih prerokih.⁶³ 432 strani Malih prerokov je debelih 19 mm, 372 strani dve leti starejših Bukev teh psalmov pa 23,5 mm.

Še par besed o notranjih elementih opreme: pole so zgibane večidel v oktav, nekaj jih je v kvartu (Svetokriški /op. 50/, Rogerijev Palmarij /op. 52/, nekaj v duodecu (Pohlinova Abecednika,⁶⁴ Japljeve Zbrane molitve).⁶⁵ Označbe za zgibanje je najti na dnu lihih, torej desnih strani. Za oznake služijo črke po abecednem redu. Pri kvartu so označene strani A, A2, A3, četrta je neoznačena, naslednja pa začenja novo polo, noseč oznako B . . . itn. Pri oktavu je označenih na isti način prvih pet lihih strani, naslednje tri pa so prazne. Pri duodecu pa je po gornjih zgledih označenih prvih sedem neparnih strani, zadnjih pet je praznih. Če zmanjka zaradi obsežnosti knjige črk, označujejo nadaljnje pole z dvojnimi črkami: Aa, Aal itn. Označbe za zgibanje se torej ne razlikujejo od splošnega modela, dediščine rokopisnih knjig.⁶⁶ Repetitivni zlog na dnu strani, ki se ponavlja na začetku naslednje strani in je pri branju na glas olajševal prehod na novo stran, je v splošni rabi. Edini, ki ga opusti, je Podučenje Antona Janše,⁶⁷ tisk devetnajsto stoletje.

⁵⁹ Nuovi Zákon ali Testamentom Goszpodna nasega Jezusa Krisztusa zdaj oprvics z Greskoga na sztari szlovenszki jezik obrnyeni po Stevanu Kuezmicsi Surdánszkom farari. V Halli Saxonskoj 1771. 8°. XIV + 854 str.

⁶⁰ Ta veliki Katekizmus. V Zelouzu. Tisk. Kleinmayer 1790. Ponatis 1792.

⁶¹ Nebeshki zyl, tú je teh svetih Ozhakov sveiftu premishlovanie. v' katerim se sapopade visha te zhednosti lubiti, inu pred hudim djaniam beshati, na tu vézhnu fpumniti inu bogá prou lubiti. Vkupai sloshenu skusi Mattia Castelza Canonica inu Beneficiata S. Roshenkranza v' Novim Meftu. Stiskanu v' Lublani skusi Josepha Tadea Mayerja deshelskiga buquih stiskauza v' tem leitù 1684. 8°. 449 str.

⁶² Cf. Božidar Petković: *Priručnik za poznavanje papira*, Sarajevo 1963, p. 18.

⁶³ Svetu pišmu stariga (in noviga) testamta. Id est: biblia sacra veteris (& novi) testamenti . . . in Slavo — Carniolicum idioma translata per Georgium Japel, parochum & decanum ad. Cancianum in Jeshza prope Labacum, inter Arcades Romano-Sontiacos Silvanidem Driadium et Blasium Kumerdey, Reg. circuli Celejensis Commissarium. Labaci. Typis Joan. Frid. Eger 1784—1802. m. 8°. Pars (dejl) I.—VIII. stari testament, Pars I.—II. novi testament = 10 delov.

⁶⁴ Abecedika. V Lublani per Jannesu Heptnerju 1765. 8°.

⁶⁵ Sbrane molitve is Nemshkiga na Krajnsku prelofhene od Jurja Japelná, Directorja per svetim Petru. V' Lublani. Eger 1786. 12°. 140 str.

⁶⁶ Cf. D. Medaković, op. cit., p. 86.

⁶⁷ Antona Janshaja Zefsarskiga Zhebellarja. Popolnoma podvuzhenje sa vsse zhebellarje . . . Na mnogo Profnjo is Nemshkiga, na Kraynsku preuftaulenu, inu s'nekaterim pomerkvajnam pogmiranu. Od Joannesa Golitschnika Fajmofhtra v'Grishi na Stajerfkim. V' Zelli, Utijnenu, inu je najde per Fr. Jof. Jenko 1792. 8°. 200 str. in 7 tab.

Marginalije so redke, kar je glede na vsebino objavljenih del razumljivo. Primera sta homiletični knjigi Svetokriškega (op. 50) in Rogerija (op. 52).

Že Bratovske bukvice⁶⁹ imajo kazalo in spisek napak, nekatere poznejše knjige jih posnemajo, druge ne. Neutrudni Pohlin je z množico svojih knjig dosegel, da so prvič objavili spisek vseh del kakega pisca, tako na primer na koncu njegove Kranjske gramatike.⁷⁰

V precejšnjem številu knjig najdemo tudi opombe, tako v Romarskem blagu⁷¹, izšlim okrog leta 1774, v Zbranih molitvah (op. 65) in v Janševem Podučanju (op. 67).

Za začetne izdaje je značilna precejšnja neskrbnost. V tisku je veliko rek in otkov, nastalih zaradi malomarnega spacioniranja, klišeji so preveč obrabljeni, tako da je tisk neenakomeren, veliko je tudi tiskovnih napak. Pozneje, ko so knjige dobile tudi posveten značaj in je bilo treba pritegovati kupce, se je tisk zelo izboljšal, posebno v času Janeza Friderika Egerja⁷².

Pri naslovnih straneh lahko tu pa tam opazimo rdeče-črni tisk. Rdeča barva je siena. Natiskovali so jo ločeno, in sicer potem, ko so odtisnili

⁶⁸ Franc Jožef Jenko. Biografski podatki so neznani. 1788. leta je bil celjski župan, 1791 je od Schütza kupil tamkajšnjo tiskarno.

⁶⁹ Bratovske bukvice S. Roshenkranza, u' katerih je ukup sloshena visha ta Pfallter ali Roshenkranz s' témi petnajftimi skriunoftmi moliti, inu koku se more enimu bolniku k' isvlizhaniu pomagati; sraven samerkanih odpuftkou zhés ceilu lejtú. Tu je preloshenu s' Nemfhkiga, Lafhkiga inu Latinfkiga na Crainfko beffédo skusi Matthia Castelza, Chorarja inu Beneficiata S. Roshenkranza u' Novim Měftu. Stifkanu u Nemfhkim Gradzu skusi Widmanftetterfke Erbe u' tem lejtú 1678. U' sakladi Joannesa Helma v' Lublani Buquiniga Vesnika. 8°. 459 str. (4 slike).

Bratovske bukvice S. Roshenkranza. V' kup sloshena Visha, tà Pfallter, ali Roshenkranz s' temi petnajftimi skriunoftmi moliti: tudi kakú se more enimu Bolniku k' isvelizhaniu pomagati. Molitve prèd Jpovidju, inu S. Obhajlam. Vkupaj sloshenu skusi Mathia Castelza, Chorarja, inu Beneficiata S. Roshenkranza u' Novim Měftu. Stiskanu u' Lublani skusi Joann. Bapt. Mayerja Deshelskiga Buquih ftiskauza, ú'tém leiti 1682. m. 8°. (VIII) + 459 + (V) str. (3 slike).

⁷⁰ Kraynska Grammatika, das ist: Die crainerische Grammatik, oder Kunst die crainerische Sprach regelrichtig zu reden und zu schreiben, welche aus Liebe zum Vaterlande, und zum Nutzen derjenigen, wo selbe erlernen, oder in selber sich vollkommlicher über wollen, bey ruhigen Stunden mit besonderem Fleisse verfasset zum behuffe der Reisenden mit etwelchen nützlichen Gesprächen versehen und Mitvollkommener Genehmhaltung Hoher Obrigkeiten zum Druck beförderet hat P. Marcus a S. Antonio Pad. des uralten Eremiten Ordens der Augustiner Discalceaten Professor Priester bey St. Joseph auf den Landstrassen. Laybach, gedruckt bey Joh. Friedr. Eger, Landschaftl. Buchdr. In Verlag bey Lorenz Bernbacher, Burgel. Buchbinder. 1768. 8°. 253 str.

⁷¹ Romarsku Blagu, Tu je: pet inu dvaifet S. Pefem ... narsadei is Litaniam inu Molitvo od Kriftufoviga Terpleina pogmirane, inu na nocizh u' druk dane. U' Lublani. A. Raab b. I. 8°. 112 str.

⁷² Janez Friderik Eger (neznano kje ok. 1735 — Ljubljana 1799). Ne ve se, od kod je prišel v Ljubljano, kjer je bil menda pomočnik v Heptnerjevi tiskarni, dokler se ni leta 1765 poročil z Marijo Terezijo de Gerzoni, tiskarjevo vdovo.

črni del naslova. To se lepo vidi v lekcionarju iz leta 1715⁷³, kjer so naslov slabo odtisnili, tako da rdeče črke ponekod prekrivajo črne. Dvobarvni naslov so uporabljali pri uradnih in reprezentančnih škofijskih izdajah, v poznejšem času tudi drugje, a poredkoma.

Tako imajo dvobarvne naslove lekcionarji: Hrenovi Evangelia inu lystuvi⁷⁴ iz leta 1612—13, izdaja iz leta 1715 (op. 73) in iz leta 1730⁷⁵, Branje inu Evangelia iz leta 1768⁷⁶ in Lysti inu Evangelia iz leta 1787⁷⁷, Gorjupovo Zirkouno leito⁷⁸. Naštejem naj še Paglovičevega Zvestega tovariša⁷⁹, Japljeve Pridige⁸⁰, Hevenesijev Sveti post⁸¹ in oba dela Rogerievega Palmarija (op. 52). Edina, ki rdečega tiska nima omejenega le na naslovno stran, je Velika pratika (op. 55). Najbolj zanimiva pa je Pohlinova Abecedika (op. 64), ki naslovne strani žal nima ohranjene, a je menda tudi imela dvobarven tisk na njej; knjižica ni ne nabožna ne obsežna, a so ji po vsem videzu prisojali veljavo, ki ji kot prvi tovrstni slovenski knjigi po Trubarjevem Abecedariju tudi gre. Leto njene izdaje že sega v čas, ko se je prebujala razsvetljska misel.

Pri zgodnejših izdajah so naslovne strani zelo natrpane, nanje je naltlačenih veliko raznovrstnih črkovnih garnitur in stopenj. Tako imajo

⁷³ Evangelia inu lystuvi. Na v'se nedele inu Imenitne Prásniko, ceilga Léita po Cathólfiki vishi, inu po teh ponovlenii Máfhnihi Bukvah resdeléni. Usem Católfikim Slovénkim Cerkvam, stupráu u Kráinski Deshéli, k' 'dóbrimu' is Latífkiga na Slovénfki Jesik svejftu prelohéni, inu s'novizh popráuleni. S' Perpuszheimom Gnádliviga inu Vifhoku v' Rejdniga Firsta inu Gospuda, Gospuda Franza Carlna Petnáistiga Lublanskiga Shkoffa, &c. na Suitlóbo dani. Labaci, Formis Joan. Georgij Mayr, Incl. Provinciae Carnioliae Typogr. & Bibliopolae. Anno 1715. 8°. (XVI) + 416 str.

⁷⁴ Evangelia inu lystuvi. Na vfe Nedéle inu jmenite Prásniko celiga léjta, po stari Karfzhanfki navadi resdeleni. Vsem Católfikim Cerkvam, stuprau v' Krajnfki Desheli, k' dobrimu, s' novizh is Bukovfkega na Slovénfki jesik sveftu prelohéni. S Perpuszheniem Tiga V'Bogu vifoku vrejdniga Vivuda inu Gospuda Thomasha, Devetiga Lublanfkgiga Shkóffa, etc. na svitlobo dani 1712. (Na koncu) Iftiskanu v'Nemfhkim Grádu, fкуси Juria Widmanfteterja, v' sakladi Gospuda Thomasha, Lublanfkgiga Shkoffa, etc. Léjta Gofpodniga 1613. m. 8°. 136 + 43 l.

⁷⁵ Evangelia inu lystuvi... S' pèrpuszeinom Gnádliviga inu Vifsoko Vredniga Siffta inu Gospuda, Gofpuda Sigismunda Felixa, Sedemnaiftega Lublanfkgiga Schoffa, na Suitlobo dani. Labaci. Imp. J. G. Mayr, Incl. Prov. Carnioliae Typ. & Bibl. Anno 1730. 8°. 416.

⁷⁶ Branje, inu Evangelia, na nedele inu prásniko zhes zelu leitu, is latinskiga na krainski jesik svestu, inu skerbnu prelohene, popraulene inu pogmerane, s' perpusheniam gnadliviga inu visoku vredniga firšta inu gospoda gospuda Leopolda Josepha, devetnajstiga lublanskiga skoffa, etc. etc. na svetlobo dane. U' Lublani per Johann Fridrichu Egerju. 1768. 8°. 414 str.

⁷⁷ Lysti inu Evangelia na vfe Nedele inu Prásniko zhes lejtju, katere je... novizh na Krajnfki jesik preftavil Juri Japel, fajmafter per svetimu Kacjanu na Jeshzi blisu Saufkiga mofta. V' Lublani per J. F. Egerju 1787. 8°. 382 str.

⁷⁸ Zirkounu leitu ali Evangeliski navuki sa uffé nedele inu prásniko zeliga leita, poprei na Slovenfki jesik ukup spiffani inu per altarju naprej néseni od zhasti uredniga gofpuda Francisca Xav. Goriuppa, Faimestra inu Comissaria per Novi Zirkvi nad Zellam, Gorijskiga Firfta inu Shkoffa Promberger. Lit. Egerianis 1770. 8°. (XX) + 448 + (IV) str.

⁷⁹ Svefti tovarsh enga sledniga Christiana, katiri skusi ta Catechismus ali potrební navuk niemu kafhe to pravo pot pruti Nebeffam, inu fкуси

Kastelčeve Bratovske bukvice (op. 69) kar devet različnih velikosti ali rezov, poznejše knjige pa se zgledujejo po njej, in šele Eger opusti v naslovih kurziv (Abecedika, /op. 64/, Pohlinovo Kratko popisovanje⁶²) in nasploh umirja naslovno stran, ko se ogiba kontrastov v velikostih (Pohlín: Pet svetih petkov⁶³). Da so se naslovne strani umirile, je tudi nasledek verbalne redukcije v naslovih, saj je v razsvetljenstvu povsem uplahnila gostobesednost prejšnjih časov (tako so imele Paglovičeve Tobiove bukve /op. 57/ samo podnaslova za celih šestnajst vrstic). Za naše tiskarje⁶⁴ je bil natis naslova z ilustracijo prevelik strošek ali napor. Razlog je ta, da so morali klišeje za podobe izdelovati in odtskovati posebej. Zato se raje niso ubadali s komponiranjem ilustriranih naslovov, marveč so podobi, kjer je sploh bila, namenjali prostor na strani levo od naslovne. Tako je postavljena bakrotiskovna podoba Križanega, Amor meus crucifixus est, v Zvestem tovarišu iz leta 1742⁶⁵, na kateri lahko vidimo, na kako nizki stopnji je bilo bakroreško znanje Reichardtove tiskarne⁶⁶. Motiv je bil priljubljen, na enak način in z nič večjo spretnostjo so ga upodobili v Repeževem Romarskem drugem blagu⁶⁷ Egerjeve tiskarne, to pa sta variirala še brata Murero v videmski izdaji iste knjige⁶⁸.

te Tobiove bukve, ali historio od Tobia. Inu skusi dvanaist regelze ga vuzhy po táyfti prou hoditi, inu skusi ene inu druge molitve sa Boshjo pomuzh prošiti. K' nuzu mladim inu starim, ledig inu sakonfkim, gmein inu delounim ludem. Ukup shloshene inu pobulshane, v' druk dane skusi eniga Mafhnika is Gorenske Crainske strani. Na pervolenie vikfhi Du-houne Gosposke. Labaci. Typ. J. F. Eger Incl. Prov. Carn. Typogr. 1767. 8°. 198 str.

⁶⁰ Pridige sa vfe nedele skusi lejtu, katere je is mnogih jesikov spisal inu naprej nejsel Juri Japel, Fajmafhter inu Dehant per S. Kanzjanu na Jeshzi blizu favfkiga mofta. V' Lublani, Per Ignaziu Kleinmajerju v' lejti 1794. 8°. 2 Dejla — I. Dejla (XV) + 587 + (II) str. — II. Dejla. 323 + (IV) str.

⁶¹ Sveti Poft, Christufovimu terplenju povfzehen, u' vfkandau spremifhluvanje resdejen, Pervizh skus zhafty vredniga Paterja Gabriela Hevenesia, is Tovarshiva Jesufoviga po latinšku popifjan; sdej pak od Joshepha Haslna zhasti vredniga mafhnika is ravnu letiga Tovarshiva na kraynfki jesik preloshen, inu na svitlobo dan. Cum Permiffu Superiorum. Labaci. Profat apud Aloysium Raab, Inclut. Provinc. Carniolae Bibliopeg. Litteris Egerianis. 1770. m. 8°. (XVI) + 440 str.

⁶² Kratku popisovanja tega shivlenja, inu pridne poboishnoste S. Floriana Marterneka, koker tudi S. Donata Marterneka, inu ss. Janjefa in Pavla Mm. pomozhnikov v' ognu, inu hudega uremena nevanostah. S' prelepeme Litaniame, inu Molitvzame previdenu, inu po nekdanemu predkladku v' novèzh pobulshanu, inu pogmiranu. — V' Lublani, Se naide per Aloyfju Raabu dufhelnemu Bukvevezu, 1769. 8°. 56 str.

⁶³ Pet sveteh petkov mesza Sushza ... V' Lublani. J. F. Eger 1768. 12°. 23 str.

⁶⁴ Naziva »naši tiskarji« ni jemati dobesedno, zakaj med Mandelcem in Blasnikom res naših tiskarjev ni bilo.

⁶⁵ Suesti tovarsh enga sledniga Christiana na cefti pruti nebefsam, kateri niemu kashe to cefto sposnati, inu po taifti prov: hoditi ... skus eniga Mafhenka is Gorenske Crainske strani. Labaci Typis, A. F. Reichhardt, Incl. Prov. Carn. Typogr. 1742. 8°. 222 str.

⁶⁶ Adam Friderik Reich(h)ard(t) (neznano kje ok. 1701 ali 1709 — Ljubljana 1757) je postal lastnik Mayrove tiskarne okoli l. 1731. Za skrbnico dediču, sinu, je določil ženo Ano Elizabeto.

⁶⁷ Romarsku Drugo Blagu, Tu je 24 S. Pefem, katere se zhes zejlu Leitu tukei na Krishni gori pojo, kir fo od vfe forte materije Jesufove, inu tudi

Zanimiva je jedkanka iz Megiserjevega Dictionarja⁸⁹, kjer so težavo odpravili na drug, starejši način: podoba so odtiskali na poseben list, tega pa potem vstavili v knjigo. V starejših časih je bila to stalna praksa po vsej Evropi. Zaradi velikosti je podoba, ki meri 20 × 14 cm, preganjena. Pogumen poskus, ki se je tudi obnesel, je naslovna stran Pohlinovega Malega besedišča (op. 53), kjer stoji med tekstem podoba francoskega vrta, delo Dunajčana Engelmana, podpisana z Academicus operosus Labacensis, kot se je predstavljal Pohlin, član tega leta (1781) obnovljene Akademije operozov. V sredini je videti njegovo latinsko akademsko ime: Novus. Podoba izpričuje navdušenje, s kakršnim so se delavni pristopili ustanovitvi Akademije, žal je njeno delo zamrlo. Naj povem še, da so bile podobe na naslovni strani, ki so prikazovale slavoloke ali pot skozi vrt, priljubljene v renesansi, ko so vabile bralca, naj stopi v vrt duha, knjigo.

Odtis zavetnice med besedilom naslova v Gutschmannovih Krščanskih resnicah⁹⁰, ki je soroden Kleinmayrov⁹¹ poskus, da bi združil besedilo in podobo, nam lepo kaže, kako so kliše posebej vtiskovali med naslov, zakaj odtisnjen je precej pošev.

V Wollsteinovih Bukvah od kug⁹² iste tiskarne je videti vsebinski premik, do katerega je prišlo proti koncu 18. stoletja. Uvodni dekorativni okras se je umaknil ilustraciji v natančnejšem pomenu besede. Knjiga je namenjena kmetu, zatorej ni čudno, da jo uvaja prizor, na katerem neki kmetič orje, medtem ko drugi ribari v grajskih vodah, končuje pa ga okras, sestavljen iz buče, hruške, grozdja in repe. Prav to zanima-

v' enih le od vezh gnad ukupei, katire fo Romarji tu sadobili. De bi je fhe vezhi znaft Boshja, inu Andaht gimirala, fo zdei lete Pefme... na fvitlobo inu drukat dane... Letu vfe ukupei je sloshenu, inu sturjenu fksu taiftiga, kateri je popreid te perve inu te druge Bukvize popisov. Labaci. Typis J. Fr. Eger 1770. 8°. 134 str.

⁸⁸ Romarsku Drugu Blagu. Tu je: 25 S. Pesem, katere... Narsadei je fhe ena perloshena pefem, inu ena potrebna Molitu ene prave ferzhne grevenge. Letu vfe ukupei je sloshenu, inu sturjenu fksu taiftiga... U' Vuidmu. Po Brattih Murero 1775.

⁸⁹ Dictionarium Quatuor Linguarum: Videlicet Germanicae, Latinae, Illyrica (quae vulgo Sclavonica appellatur) et Italicae, sive Hetruscae. Auctore Hieronymo Megisero impressum anno 1592 Graecii Styriae à Joanne Fabro, cum Sac. Caes. Majestatis Privilegio octennali: Nunc vero Auspicis Exc. D. D. Supremi Carinthiae Capitanei, Opera et Studio A. A. R. R. P. P. Societ. Jesu Collegii Clagenfurtensis correctum et auctum. Clagenfurti. Typ. J. Fr. Kleinmayr incl. Archiducatus Carinth, typogr. 1744. 8°. B. str.

⁹⁰ Christianske Refnize, fksu Premifhluvanje napreinefhene, inu sa predfge tudi naraunane, od enega Mefhnika is Tovarfhtva Jefusovega na fvetlobo dane. V' Zelouzi. Se najdejo naprave per Joshefu Shotterju. Vtiifnjene per Kleinmayrfkeh Deidizhah 1770. 8°. (XVIII) + 236 str.

⁹¹ Kleinmayri: Salzburžani, ki so se sredi 16. stoletja preselili v Celovec, tam odprli knjigarno, potem 1692 (Matija) še tiskarno. Janez Friderik je ob Richardtu natisnil v tistem času vse pomembne slovenske knjige. Od 1771 je vodil tiskarno Ignac Alojz in l. 1782 je ustanovil še eno, tokrat v Ljubljani, tretjo za Mandelčevo in Mayrovo.

⁹² Bukve od Kug inu Bolesen Goveje shivine, tih Ovaz inu Svin, popiffane sa Kmete na povelje te narvikfhi Gofpodfke od Joannes Wolfstaina, Doktorja, sa Arznijo, inu Ranozelnoft, Directorja inu vuzhenika shivinske arznije v' zeffarfkim krajlevim fhpitali sa shivino na Duneji. V' Lublani. Per Ignaziu Kleinmajerju 1792. 8°. 208 str.

nje za realnejšo sfero življenja se kaže tudi v drugih izdajah iz tega časa, ki nimajo nabožnega, temveč praktični značaj, tako vidimo na jedranki levo od naslovne strani Kuharskih bukev⁹³ prizor iz kuhinje, upodobljen sicer naivno, pa vendar z zvestejšim spoštovanjem žanrskih nadržbnosti iz vsakdanjega življenja. Perspektiva sicer ni našla kakih akademskih rešitev (podnice se, da ni težav, stapljajo v konture kozice in lonca na spodnjem koncu), pa vendar je prostor realen. Snovno se začene pred knjižno ilustracijo odpirati možnost naturalizma. Novo oživljeno zanimanje za življenjske reči, kakor ga ni bilo v grafiki že od reformacije naprej⁹⁴, dokazuje tudi napis pod sliko: Najboljše jedi za lačne ljudi, ki mu ne manjka niti naturalističnega humorja, v katerem zaslutimo Vodnikovo šegavost.

Pri pregledu ilustriranih naslovnih strani se vidi, kako je v mejah Gradca, Celovca, Ljubljane in Vidma prostor živahne grafične menjave tako materialov kot metod. V strokovnem pogledu je poleg Egerja še najmočnejši Kleinmayr, kar kaže tudi Rogerijev Palmarij, katerega prvi del je izšel pri njem (op. 5p), pa tudi graški tiski niso šibki. Hrenovi Evangelia inu lysuvi so izšli tukaj, kot druga najzgodnejša izdaja v zajetem obdobju imajo v ilustrirani naslovni strani bržčas odmev ne tako daljne reformacije, ki se je trudila (za nasprotje od svojega ikonoklastva) z lepo obliko obuditi v ljudeh zanimanje za pisno domačo besedo.

Na splošno lahko glede naslovnih strani rečemo, da gredo od prave baročne nabreklosti, natlačenosti in okitenosti k bolj umirjeni in pregledni, uravnoteženi obliki, ki bi jo lahko po njenih lastnostih in po časovni opredeljenosti imenovali neoklasicistično.

Preden se lotimo črkovnih rezov, na kratko pogledjmo še margine. Več ali manj so povsod preozke, tako da je branje — posebno zaradi margine, kjer je list vpet — zelo težavno. Lahko rečem, da se je čedna, pregledna margina posrečila bolj po naključju kot namenoma. Enega izmed razlogov sem že omenil: format so narekovale platnice. Drugi je gotovo tudi strah pred praznim prostorom, ki se drugače še bolj poudarjeno kaže v rabi polnih okrasov. Sicer pa naštevam margine, ki vsaj približno ustrezajo današnjim predstavam o čedni margini⁹⁵, pri tem navajam mere v mm, in sicer najprej mero za notranji rob, potem za gornji, zunanji in spodnji. V Kastelčevem Nebeškem cilju (op. 61) 10 — 13 — 10 — 13; v peti knjigi Svetega priročnika (op. 50) 6 — 7 — 10 — 17; v Zvestem tovarišu (op. 85) 10 — 7 — 12 — 18; v Basarjevih Conciones (op. 51) 10 — 12 — 26 — 20; v Kapšetovem Synopsisu⁹⁶ 4 — 7 — 12 — 15 (!); v Rogerijevem Palmariju (op. 52) 6 — 10 — 20 — 14; v Pohlinoi Gramatiki (op. 70) 8 — 7 — 17 — 16; v Gorjupovem Zirkounem leitu (op. 78) 8 — 8 — 16 — 13; v drugi izdaji Bukve Thomasha Kempe-

⁹³ Kuharjke bukve. Is Nemfhkiga peflovenjene od V. V. Lublana. Natifnene per Kleinmajerji fksu saklado Andrea Gafler. 1799. m. 8°. (XIV) + 176 + III str.

⁹⁴ Cf. Stane Mikuž: Realizem protestantske grafike, *Ljudska pravica*, 1. 9. 1951.

⁹⁵ Cf. M. Blejec, *Priročnik za ročne stavce*, p. 320.

⁹⁶ Synopsis Catechetica, Tu je: Sbrani Nauk karfhanski... fksu Paula Francijca Clapsheta... Labaci. Typ. A. Fr. Rejhardt 1743. 8°. 110 str.

nesarja⁹⁷ 10 — 11 — 15 — 16; v prvi slovenski računici, Pohlinovih Bukevcah za rajtengo⁹⁸ 9 — 10 — 13 — 22 (!); v njegovem Malem besedišču (op. 3) 14 — 15 — 30 — 20; v Japljevih Zbranih molitvah (op. 65) 5 — 11 — 11 — 20; v Linhartovi Zgodovini (op. 54) 18 — 20 — 21 — 23; v Nauku od kose stavljenja Kerna Vincenca⁹⁹ 7 — 8 — 15 — 21; v Gutschmannovi Windische Sprachlere¹⁰⁰ 6 — 8 — 11 — 15; v Wollsteinovih Bukvah od kug (op. 92) 14 — 17 — 18 — 22; v Rupnikovih Pesmih¹⁰¹ 5 — 10 — 20 — 20; v celovski Gramatiki¹⁰² (1759) 4 — 7 — 13 — 15; v Gutschmannovih Bukvicah molitounih tiskarja Schotterja¹⁰³ 8 — 10 — 14 — 20 (!); v Breznikovi Večni pratiki¹⁰⁴ 9 — 12 — 17 — 24.

Dokaj soliden bel rob ima tudi vseh osmero knjig Japljevega Svetega pisma (op. 63), kolikor jih je izšlo do (vštevši) leta 1800, vendar pa prav to, da ima kljub skoraj enakemu formatu prav vsaka knjiga drugačna razmerja, dokazuje, da margin niso odredjali namensko. Res je sicer tudi, da so knjige Svetega pisma izhajale z velikimi časovnimi presledki.

Glede belih robov lahko sklenemo, da so, naj jih je preglednih še tako malo, okrog leta 1780 postali znamenje načrtnega Egerjevega pri-

⁹⁷ Thomasha Kempensarja bukve... Sdej pak pobulphane, inu k' drugemu malu na fvitlu dane. V' Lublani se najdejo per Aloysiu Raab. (Na koncu) Stiskane per Joh. Frideriku Egerju. 1778. 8°. (XVI) + 349 str.

⁹⁸ Bukvze ja rajtengo, ali kratko poduzhenie v' rajtengi sa fantizhe inu dekleta gmajn kranskeh ludi... skupspiffane od A. A. O. L. V' Lublani. J. F. Eger 1781. 8°. 56 str.

⁹⁹ Nauk od kose stavljenja Vincenca Kern, Doktorja ranozelenja, uda sdravilfke fhole na Duneji, zefarfjkiga uzhenika ranozelnifhtva v Lublani. V' Lublani. Eger 1799. 8°. 16 str.

¹⁰⁰ Windische Sprachlere verfasst von Oswald Gutschmann, kais. Königl. Missionarien in Kaernten. Mit obrigkeitlicher Genehmigung. Klagenfurt, gedruckt bey Ignaz Aloys Kleinmayer, landschaftlichen Buchdrucker 1777. 8°. XII + 148 str.

¹⁰¹ Peifne od Kershanskiga vuka po versti tega Katechisma, kateri je na povelu Zefarske Svetlusti na deshele vun poslan, sraunu eniga Perdauka teh Peifem per fv. Mafhi inu Shegnu. Od Gasparia Ruppnika Faimafhtra v' Oiniku. Se neide v Cellu per novem Bukvarju Fr. J. Jenko. V' Lublani, skus Ign. Kleinmajerja. 1784. 8°. 58 str.

¹⁰² Grammatika oder Windisches Sprach-Buch, so ordentlich eingerichtet, dafs man darinnen an grammatikalischen Grund-Regeln alles ganz kürztlich und klar beysammen findet. Und Mit einem mit Grossen Fleijs ausgearbeiteten sehr nutzbaren Windisch — Teutsch — und Wältschen Vocabulario versehen werden. Zum Behuff aller der Windischen Sprache zu erlernen beginnenden sowohl studiert — als unstudierten Liebhabern, auf viles Verlangen, und mit weit mehrerer Verbesserung abermahlen in den Druck beförderet worden. Cum Licentia Superiorum. Clagenfurt, gedruckt und zu finden bey denen Joh. Frid. Kleinmayr seel. Erben, im Jahr 1758. 8°. 14 + 146 + 42 str.

¹⁰³ Bukvize molitoun. Zelouez. Schotter Schotter 1788.

¹⁰⁴ Vezhna Pratika od gospodarstva, v' kateri je najti: koku vfaki hifhni gospodar Svoje hifhne rezhi s' nuzam oberniti, te flabe leta previditi, tem naprej ftojezhim nادلugam nanfproti priti, inu ta perhodni zhafs po tih jedem Planetov bode soditi mogel. H' temu je perftavleno enu tenku podvuzhenje, kar od Mezfa do Mezfa skus zelu letu per enimu hishvanju je potrebnu fturiti. Vun danu od Antona Bresnika, Beneficiata v' Shavzi... V' Zellu, Se neide per Fr. Jos. Jenko, 1791. m. 8°. 92 str.

zadevanja, njemu pa se pridružujejo tudi drugi sočasni tiskarji, Merk¹⁰⁵, Jenko in še nekateri, vendar pa so bili še zmeraj sad improvizacije.

Črkovni material, kot ga videvamo v knjižnih izdajah 17. in 18. stoletja, lahko slogovno razvrstimo v dva razreda. Prvi rez je beneški, imenovan tudi renesančni. Zanj so značilne malo pošev, od leve proti desni ležeče odebeljene poteze (rez namreč izvira iz pisnih črk, kjer nastajajo odebelitve zaradi poševne drže širokega srednjeveškega peresa), te so opazne predvsem pri črkah O in E. Mali E ima prečno potezo nad sredo, včasih je potegnjena poševno navzgor proti desni. Gornji nastavki pri črkah L, B, D, I, J, M, N, U so potegnjeni v kotu 45° (kot pri pisnih črkah), serifi pa na splošno prehajajo v glavno potezo zaobljeno, rahlo zaokroženo. Prvo tako pisavo je leta 1470 vrezal Jenson v Benetkah, odtod njeno ime. Poleg renesančnega lahko v tem rezu brez dvoma vidimo tudi baročni izraz, za kar govori bohotna razgibanost nekaterih družin tega reza. Tovrstne črke so tudi edino dosegljive za večino zaje-tega obdobja, saj je šele John Baskerville leta 1757 vrezal nov vzor pi-save, ki se bistveno razlikuje od beneške in ga imenujemo predklasi-cističnega. Kakšne so njegove značilnosti? Podebeljene pokončne in vo-doravne poteze se bližajo pokončnosti klasicističnega sloga v rezih; na stari renesančni slog spominjajo še poševni nastavki in nekoliko zaobl-jeni serifi malih črk L, B, D, I, J, M, N, U, vendar se kot, pod katerim so potegnjeni, zmanjša. Okrogline delujejo že skoraj pokončno. Na-stavki in serifi se stanjšajo.¹⁰⁶

Kdaj najdemo predklasicistični rez prvič v naših knjigah? Časovni za-ostanek je res kar se da majhen, že leta 1767, torej le deset let po Ba-skervillovem odkritju, je v predklasicističnem rezu odtisnjen Egerjev Zvesti tovariš (op. 79). Naj omenim še nekaj izdaj, ki pomenijo ločnico v rabi rezov: Pohlinovala Dejanja lepih čednosti¹⁰⁷, Sveti poštni Evange-lyumi iz leta 1773¹⁰⁸. Seveda to ne pomeni, da bi tiskarji ne uporabljali še naprej tudi renesančnega reza: v tem je natisnjeno Repeževo Ro-marsko blago (op. 71), ki ga datirajo okrog leta 1774.

Drugi tiskarji so za Egerjem zaostajali: Kleinmayr je uporabljal bene-ški rez še v leto 1780 (Evangelje¹⁰⁹). Iz časa okrog 1780 je tudi Kratka suma starega in novega testamenta¹¹⁰ Mikloša Küzmiča, ki ni locirana, a je natisnjena gotovo na Ogrskem, v njej lahko že vidimo predklasi-cistični rez, kakor tudi v Evangeliariumu latinumu iz leta 1780, delu

¹⁰⁵ Ignac Merk (okrog 1750—1797 v Ljubljani), je zaprosil za tiskarniško do-voljenje 1781, vendar ga je (1782) dobil Mihael Promberger, ki ga je od-stopil Kleinmayru. Moral se je vpisati med ljubljanske meščane, da so ga leta 1786 uslišali. Njegovi tiski so redkokdaj slovenski.

¹⁰⁶ Cf. M. Blejec, *Priložnik za ročne stavce*, pp. 96—105.

¹⁰⁷ Dyjanja lepeh zhednost. V' Lublani per J. F. Egerju 1771. 12°.

¹⁰⁸ Sveti poštni Evangelyumi. V' Lublani per J. F. Egerju 1771. 8°. — 2. 1773.

¹⁰⁹ Evangelie ino Branje ali Pifme na vse Nedele inu jimenitne prasnike zielega leta rasdelene. S' perpushanjam teh Visheh. V' Zelouzi vtisnjene fkusi Aloisia Ignazija Kleinmayerja deshelstvenega shtamparja 1780. 8°. 327 str.

¹¹⁰ Krátka summa velikoga katekizmussa z szpitáványem, i odgovarlyányem mladosztii na návuk vu czaszarzki, i králeszki dr' sányaj. Natis V — Sta-rom Gradi.

istega avtorja, natisnjenem v Šopronju¹¹¹. Leta 1783 dobi predklasicistični rez tudi Kleinmayr, v njem je natisnjena Scupolijeva Sveta vojska¹¹². Očitno je nove črke dobil, ko je razširil svojo dejavnost v Ljubljano. Tiskarji, ki so se pojavili pozneje, imajo seveda vsi predklasicističen rez. Popolni klasicizem v oblikovanju črk do nas v zajetem času ni segel, dasi je bil vrezan že leta 1790. No, zamuda ni tako velika.

Renesančni rez lahko lepo preučimo v Pohlinovi Abecediki (op. 64), kjer je Heptner¹¹³ že na prvi strani razpostavil na ogled svoj tiskarski repertoar, v katerem vidimo različico Garamonda in pisavo, ki zelo spominja na Kumlienovo polkrepko.

Eger je bil prvi, ki je vpeljal akcidenčne naslovnice, in sicer po njegovih izdajah znane okrasne osenčene črke, ki — kot kažejo nastavki in serifi — brez dvoma izvirajo iz floralne ornamentike. Pri njem jih najdemo kmalu zatem, ko postane lastnik bivše Heptnerjeve tiskarne; iz njih je naslov Pohlinove knjižice Pet svetih petkov (op. 83), izdane leta 1768. Naštejmo še nekaj knjig, opremljenih z njimi: Kristusovemu trpljenju posvečeni post¹¹⁴ iz leta 1773, Krščanski nauk iz leta 1777¹¹⁵, Kranjska gramatika iz leta 1783 (op. 70); Eger se tem naslovniciam dolgo ni odrekal. Da je pri njihovi uporabi stopal v korak s časom, nam dokazuje njihova raba v svetovni prestolnici, v Parizu; v Doratovih Fables Nouvelles tiskarja Houdarta de la Motta¹¹⁶, izdanih leta 1773, v izdaji La Rosiere de Salenci iz leta 1770. Prvič pa tako naslovnico najdemo v Kölnu že štirideset let prej, tako jih ima tudi kölnska izdaja Duhoune branue (brambe) iz leta 1740. Ne vem, od kod je Eger naročal material. Tudi se ne ve, od kod je prišel. Po tem, da so tovrstne naslovnice v prejšnjih letih bile drugod po Evropi redkost, in ker v Kölnu najdemo tudi nekatere druge okraske, ki jih je prav tako vpeljal v Ljubljani Eger, bi nemara lahko domnevali, da je prej živel in (kot pomočnik?) delal kje v Kölnu ali v njegovi bližini.

¹¹¹ Szvėti Evangeliomi pouleg reda Rimszkoga na vsze Nedele i Szvátésnye dni z obesinskoga szvetoga Piszma na szlovenszki jezic obrnyeni po V. P. Goszpoudi Küzmics Miklosi, plebánusi i Vice-Esperesti. Z dopüscenyom Poglavarstva 1780. 8°. 160 str.

¹¹² Sveta Vojska ... P. Lorenza Scupoli ... Is Lafhke v' to Kranynfko s'pracho s'kerbnu, inu s'vestu prestavlenu s'kusu enga Mafhneka Petrinarja is Gorenfke kraynfke s'trani, inu k' duhovnemu nuzu tem Krainzam na dan dane v' leitu 1747. sdej pak pobulshanae inu k drugemu malau v'tisnene. V' Lublani per A. Clemens, Bukvavesizu. Stifkane per Ign. Al. Kleinma-verju 1783. 8°. 246 str.

¹¹³ Janez Jurij Heptner, rojen neznano kje 1724., umrl že 1764. v Ljubljani, je najbrž že 1759. prevzel tiskarno od Reichardtove vdove Ane Elizabete. Poročen je bil z Marijo Terezijo de Gerzoni, pozneje Egerjevo ženo.

¹¹⁴ Ta Christufovimu Terpleinu pofvezheni Post, sa fakdansku premi-shluvaine Christufovega terpleina, inu tudi sa naprei braine tem ludem s' Latinskiga na Slovensku preštaulen na zhaft Christufoviga terpleina, inu s'merti h' eni maiheni pomozhi sa tu naloshenu naprei braine duhoufkgiga premi-shluvaina tem ludem inu h' dobrimu tem dufham od vifoku zhaftitiga Casparja Ruppung, Feimefhtra is Commisarie Nove Zirke svunei Cella, Labaci. Impensis Mich. Promberger 1773. 8°. 550 str.

¹¹⁵ Kerfhanfki navuk sa te majhine v' 62 prashajnah ukupifhtaulen s' kratkim ogovorom na otroke, kader ob velikonozhnimu zhaftu vkupsbrani k' obhaylu gredó ... na slovenski jesik vondan od eniga Dobriga Perjatla Gorijhke Shkofije. V' Lublani per J. F. Egerju 1777. 12°. 32 str.

¹¹⁶ Cf. D. Bland: *A History of Book Illustration*, p. 205.

Kako dovezetno je bilo slovensko tiskarsko področje za medsebojne vplive, lahko lepo vidimo v prej omenjenih Kleinmayrovih Evangelijih iz leta 1780, ki že uporabljajo iste naslovnice (op. 109), v Ljubljani pa jih Kleinmayer uporabi v Sveti vojski (op. 112) tri leta pozneje.

Že sto let prej je prišlo do nenavadne menjave: prva izdaja Kastelčevih Bratovskih bukvic (op. 69), natisnjena leta 1678 v Gradcu pri Widmanstetterjevih dedičih, in druga, natisnjena štiri leta zatem pri J. K. Mayru¹¹⁷, sta povsem identični (z izjemo malenkostnih sprememb na naslovni strani in materiala, ki je dodan). Očitno so klišee pripeljali v Ljubljano, zakaj besedili se ujemata do črke.

Leta 1781 je Eger prvi akcidenčni pisavi pridružil še eno, prav tako osenčeno okrasno naslovno pisavo, in vidimo jo lahko v tačasnih Bukvcah za rajtengo (op. 98).

Malce obširneje se bo treba ustaviti pri rabi inicialk, enemu izmed najpomembnejših elementov v zgodovini knjižne opreme.

Že primerjava med Hrenovim lektionarjem (op. 74) iz let 1612–13 in Bratovskih bukvic (op. 69) iz leta 1682 nam kaže, kako so bile razširjene enake inicialke in kako dolgo obdobje so jih uporabljali. V obeh knjigah najdemo — in sicer na začetku, zakaj ena izmed glavnih značilnosti inicialk je prav to, da se pojavljajo zgolj na začetku knjig — okrašene inicialke: bele črke na temnejšem okrasnem ozadju iz stiliziranega rastlinstva. Po izviru take črke niso rokopisne (slednje so črne), marveč izvirajo od Ratdoltovega tipa belih črk na temni osnovi, ki spadajo slogovno med gotiko in renesanso in jih je prvi zarisal Erhard leta 1476 v Benetkah. V Hrenovih Evangelia inu lystuvi sta tako okrašeni črki L in K, v Bukvcah pa črki S in Z. Mayr jih ni prevzel po Widmanstetterjevih dedičih, saj jih pri njem najdemo še za časa njegovega dela v Salzburgu, tako v neki izdaji iz 1675. V Salzburgu so bile splošno razširjene, uporabljal jih je tudi tiskar Christopher Katzenberger že leta 1639 (Rauscherjeva Anima). Tu nekje lahko tudi iščemo njihov izvir.

Omenjene inicialke se pri nas vztrajno drže. Najdemo jih v 4. knjigi pridig Janeza Svetokriškega (op. 50), in sicer črke I, A, C; v lektionarju iz leta 1715 (op. 73) in iz leta 1730 (op. 75), v drugem delu Rogerijevega Palmarija (op. 52), v Tobiovih bukva iz leta 1733 (op. 84) črki D in T;

¹¹⁷ Janez Krstnik Mayr okrog leta 1660 ustanovi v Salzburgu tiskarno. Leta 1678 ga pokličejo na Schönlebnovo priporočilo v Ljubljano. Od leta 1681 tiska le v Salzburgu, kjer umre leta 1708, ljubljansko tiskarno pa pusti naslednikom, Jožefu Tadeju (od 1681 do smrti leta 1695), Jožefovi vdovi Ani Barbari (1695–1705 +) in njenemu sinu Janezu Juriju (1705–1730), ta pa jo proda A. F. Reichardt.

¹¹⁸ Evangelia inu Branie. Na Nedele inu Prasnike zhes zelu leitu, is Latinfkiga na Crainfki jesik sveftu inu fkerbnu preloshene, popraulene inu pogmerane. Is perpušheniam Gnadliviga, inu višfoko uredniga Firfhta, inu Gofpuda, Gofpuda Sigismunda Sedemnaiftiga Lublanfkiga Shkoffa etc. na Svetlobo dane. Labaci. Typis A. Fr. Reichardt. Sumpt. J. B. Volusij et J. B. Blanck. 1741. 8°. 456 + 78 str.

¹¹⁹ Thomasa Kempensarja bukve. V' katerih je sapopadenu to podvuzhenie, koku en sledni, bodi kakeršhniga ftanu ozhe, ima inu samore po Christufovim navuku inu shiulenui švoje shiulenie pelati, vishat inu rounati, sa Christufam v' pravi brumnofti hoditi. V' to Cranfko okuli Lublane navadno Spraho fkerbno inu fuefto prestaulene. Skusi dua Mafhnika

7 lektionarju iz leta 1741¹¹⁸ črki Q in B; v Bukvicah Tomaža Kempčana iz leta 1745¹¹⁹; v Sveti vojski iz leta 1747¹²⁰; potem pa celo še v Braniu iz leta 1768 (op. 76) in v Pohlinoi Sveti misli (op. 82) leto pozneje, kar je spet očitno znamenje, da se je Eger trudil uporabiti ves okrasni material, ki ga je nasledil.

Druge inicialke, renesančne floralne ilustrirane črke, kjer je belim črkam za ozadje cvetje v vazah in košarah in so vokvirjene, se prvič pokažejo v graški izdaji Bratovskih bukvic, in sicer uvajajo poglavja od strani 177 naprej. So sorazmerno preproste, zakaj črke same se ne ovijajo v stilizirane vinjete, vendar s tem le pridobi njihova cvetlična spremljava. Ponekod se sredi vaz kažejo deški obrazi (črke P, C, D, L), to spominja na inicialke, katere je konec 15. stoletja v Benetkah vrezoval Buota de Gregoric. Sodeč po tem, da se v enaindvajsetih poglavjih pojavi kar 19 različnih inicialk (ni le J, K, R, U in F), bi lahko sklepali, da so začetki poglavij namenoma skomponirani tako, da bralcu pokažejo bogastvo tega reza inicialk.

Mayr jih je uporabljal tudi v Salzburgu: primer naj bo tisk iz leta 1695 (Lendlmayr: *Quaestiones Philosophicae*) redke pa niso bile tudi pri drugih tiskarjih pri nas: v 3. knjigi pridig Janeza Svetokriškega (op. 50) najdemo dve (I in N); tista v prvem (celovškem) delu Rogerijevega Palmarija (op. 52) dopolnjuje trikotnik Gradec—Ljubljana—Celovec, med katerim je tekla menjava materiala in idej. Za sklep še en graški primer poleg Bratovskih bukvic: Katoliško krščanskega nauka pesmi iz leta 1729¹²¹.

Prav posebno mesto med inicialkami ima lahko inicialka Ratdoltovega tipa, ki uvaja prvi del Rogerijevega Palmarija (op. 52). Gre za bel Q sredi belega rastlinskega večdelnega prepleta na črnem ozadju. Inicialka je uporabljena le enkrat, kot se reprezentančni črki spodobi. Ni nujno, da bi inicialke te vrste prihajale k nam z juga, od koder izvirajo. V Benetkah so sicer res v tej dobi še na veliko uporabljali inicialke, medtem ko so bili na severu pri njihovi rabi bolj zadržani, pa še več so uporabljali gotske inicialke, vendar so imele veliko inicialk tudi bolj severne izdaje v 16. stoletju.

Petrinarja inu Faimafhtra is Gorenske Craínske strani k duhovnimu nuzu tim Slovincam v' druk dane. Na pervolenie vikfhi Duhoune Gofpofke. Labaci. Typ. A. F. Reichardt 1745. 12°. (XII) + 496 str. + Index »Tabla teh puftabou, is katerih se famore kdu lehka navuzhiti bratie (XX) str.

¹²⁰ Sveta Voiska, to je: Svetu podvuzhenie, koku ima ta zhlovik zhes fourashnike te dushe se fhtritit inu ufse hude shelle premoifriti, fkusi to se h' pravi Brumnofti pousgnit po Navuku P. Lorenza Scupuli, Ordna f. Cajetana. Is Lafhke spraha v' Cranínsko sprahao preftaulena, fkusi enga Majhnika is Gorenske Craínske strani, sdei na pervu v' druk danu. Na pervolenie vikfhi Duhoune Gofpofke. Labaci. Typ. A. F. Reichardt 1747. 8°. 250 str.

¹²¹ Catolifh Kershanskiga Vuka Peiffme, katere se per Kershánskimo vuko, Boshyh potyh, per svétimu Miffionu; inu slasti per svetimo Francisco Xaverio Na Strashe Górniga Gradu Fare nuzno pojo. Kir je vfaki dan fa vfakiga Romária Popolnoma Odpuftik enkrat v' letu. Pogméranae inu na fvitlobu dane V' Nemshkim Gradu. Per Widmanftadianskih Erbizhah. Anno 1729. 8°. 226. str.

Drugih ilustriranih inicialk skoraj ni. Njim še najbližje so podobice iz lekcionarjev, ki uprizarjajo Kristusovo legendo, vendar te samostojno stojijo samo poleg krepkih navadnih inicialk na začetkih posameznih evangelijskih pripovedi. So vokvirjene in prikazujejo v preprostih lesorezih z malo šrafaže dogodke na način, ki spominja na Kristusovo legendo iz ilustracij dunajskega mojstra iz začetka 16. stoletja Friedricha Nausea¹²², le da za njo zaostajajo tako po izdelavi kot po občutju svetlobe. Tovrstne podobice je najti v lekcionarju iz leta 1715 (op. 73) in 1730 (op. 75). Spet lahko občudujemo Egerjevo podjetnost: podobne je uporabil v svojem lekcionarju iz leta 1768 (op. 76) in celo še v tistem iz leta 1787 (op. 77). V knjižni opremi so Egerjeve izdaje po videzu sicer eklektične, a zato lepše okrašene od drugih.

Na splošno kaže raba inicialk z leti upadanje, pogostnejše postanejo šele z Egerjevimi izdajami, in sicer še posebno, ko vpelje inicialko v »rokokojskem« slogu. To so okrašene inicialke brez okvirjev, postavljene iz neštetihi okrasnih znamenjc v nepravilne, nesomerne, lahkatne kompozicije, včasih tako, da spominjajo na arhitekturo ali dekorativne predmete, včasih brez tega namena. Na začetku Gorjupovega Zirkounega leita (op. 78) iz leta 1770 obdaja vrsta tipografskih okraskov (med katerimi so tudi insignije avstrijske oblasti — krone) naslovnico C v obliki vaze. Pri Tauffrerjevem Kratkem zapopadniku krščanskega nauka¹²³ iz leta 1773 je v podobno sestavljeno cerkev vkomponiran Q, iz istega leta so tudi Debevčevi Kratki nauki¹²⁴. Podobno ima v inicialko vključeno črko K v Pisanicah¹²⁵, po letu 1779 pa teh inicialk ni več najti. Vsekakor lahko rečemo, da Eger pri rabi »rokokojskih« inicialk ni nič zaostajal za splošno evropsko rabo.

Zunaj slovenskih centrov je treba omeniti še Sopronj, tu je leta 1780 izšel Küzmičev Szvéti Evangelyomi (op. 111), s podobicami iz Kristusove legende, le da jih je tu skoraj dvakrat več kot v slovenskih lekcionarjih (68 različnih prizorov).

Kjer inicialke niso okrašene ali ilustrirane, so v rabi polkrepke črke ali verzalke, ki služijo kot navadne inicialke.

Naj naposled še ponovim, da so inicialke bolj ali manj skupna last glavnih tiskarskih središč na Slovenskem, da se pojavljajo v redkih knjigah¹²⁶ in so tudi tam redke in da po Egerju zdrknejo v pozabo. Neoklasicizem, ki je konec 18. stoletja nezadržno preniknil v evropsko knjigo, pač ni mogel biti naklonjen okrasu, ki je le razbijal enotnost in umirjenost tiska.

¹²² Cf. Hedwig Gollob: *Studien zur Deutschen Buch-Kunst der Frühdruckzeit*, Leipzig 1954, p. 107.

¹²³ Kratki Sapopadik Kerfhanfkiga Navuka sa otroke inu kmetifke ludy. Labaci. Typis I. F. Eger 1773. 12°. 108 str.

¹²⁴ Kratki Navuki, Regelze inu Molitve sa Sakrament te pokore. Od Joannesa Debeva, v' Lublanjki duhovni hišhi Mašhniku. V' Lublani per J. F. Egerju 1773. 12° str.

¹²⁵ Pifanize od lepeh umetnoft. V' Lublani ftiskane per Joan. Frid. Egerju dushelnem ftiskavzu 1779—1781. (Trije letniki) — 1779—1780. Skupspravlanje kraynskeh pifaniz od lepeh umetnoft... 1781: Pifanize od lepeh umetnoft... Izdajatelj: Anton Feliks Dev.

¹²⁶ Komajda dva ducata takih izdaj lahko naštejemo, pa še med temi jih je nekaj ponatisov.

Pagine so v zajetem obdobju še dosledno žive, često so tudi okrašene. Navadno se izmenjuje živa naslovna pagina z okrasno. Običajen je ritem, v katerem se okrasna znamenja v pagini pojavljajo vsak četrti list v poli, drugi pa imajo živo pagino, pogostoma podčrtano na ta ali oni način. To pa ne drži pri začetnih listih, ti so mnogokrat posebej okrašeni, pagin pa nimajo, dokler se ne začne glavno besedilo. Napisi v pagini so vselej kurzivni. Za okras so uporabljana tipografska dekorativna znamenja, splošna pri opremi severne knjige, ki smo jih mimogrede obravnavali nekoliko že pri Valvasorju, izmed drugega materiala pa je treba omeniti predvsem črto, ki je v tej ali oni obliki najbolj pogostna. Materiala, ki sodeluje pri paginaciji, tudi ni mogoče obravnavati samo v tem okviru, zakaj v rabi je tudi na druge načine, predvsem za okrasne črte. Četudi pa je tako, je okrasni poudarek posamičnih strani vendar na pagini, zato je bomo obravnavali omenjeno gradivo predvsem v tej zvezi.

Črta se je najprej začela kot tanka ali topa, po sili razmer perforirana (bržčas sestavljena iz materiala, kot so pomišljaji itn.), takšno najdemo že v Kastelčevih Bukvicah (op. 69), v 3. delu Svetokriškega (op. 50), v lekcionarju iz leta 1741 (op. 118) in v Zvestem tovarišu iz leta 1742 (op. 85). Če je bila iz tehničnih ozirov spočetka bolj priporočljiva, pa to še ne pomeni, da se je preživela; tako jo imajo Schotterjev tisk iz leta 1788 (op. 103), Japljeve Pridige ljubljanskega Kleinmayrja iz 1794. leta, (op. 80), Jenkova Pratika (op. 104) iz leta 1791, tudi Štefana Küzmiča Krščanski nauk, natisnjen v mestu Halle¹²⁷. Zgodaj so uporabljali tudi kliše z nepretrgano črto: za primer naj bodo 5. knjiga Svetokriškega (op. 50), omenjeni Zvesti tovariš iz leta 1742 (op. 85) in Rogerijev Palmarij (op. 52), druga izdaja Hitre in gladke poti¹²⁸ iz leta 1767. Pozneje zasledimo kombinirane črte, vendar so se, kjer niso bile izpopolnjene v valovite (Kuharske bukve /op. 93/), razvile v bolj primerne kombinirane okvire; takšne najdemo v Japljevih Zbranih molitvah (op. 65), v Veliki pratiki (op. 55) in v Najboljših molitvah papeža Pija VI¹²⁹. Po debelini merijo od štirih do osmih enot.

Kako so se končevali bolj zgodnji poskusi, da bi črte kombinirali, se lepo vidi v Pohlinovi Abecediki (op. 64), kjer so se Heptnerju črte desno zgoraj staknile na napačnih mestih, tako da je namesto kombiniranega okvirja nastal labirintski vzorec. Tiskarne so bile slabo založene, saj niso imele vogalnic, ki olajšujejo stavljenje okvirjev in črt. Iz časa,

¹²⁷ Voere krsztiánske krátki návk cziste rejcsi bo' ze vuezbráni i na nyeu Vszejm vernim vu vszákom szkuesávanyí na podpéranje, vu nevouli na pomaganye, vu szmrti na troust, ino potemtoga na vekivecsno zvelicsanje, Pouleg nisteri szem szpodobni Molitev ino Pejsem, Nazáj gori poszimprani. V Halli 1754. 12°. XX + 275 str.

¹²⁸ Hitra inu glatka pot proti nebefam, tu je kratki inu lahki navuki, tudi vse potrebne andohti ja eno dušho... sdei snovizh na velike shelje brumnih dušh k' drugimu u' druk dana is flushbo praezhiftiga spozhetja Marie Devize inu drugih molitu pogmirana. V' Lublani je najde per Al. Raabe 1767. 12°. 297 str.

¹²⁹ Te narboljne molitve, katire je nafh sveti ozhe Papesh Pius VI. re-fvetlil inu peflosih... is Lafhke v' to Nemfhko, sdej pak... v' to Kraynfko fhpaho... preftavlene... V Lublani skus Ign. Al. Kleinmajerja utifnene 1783. 8°. 63 str.

ko se je Eger predal rokokojski maniri, je Novi plateltaf¹³⁰ s trojnim okvirom in okrašenimi oglišči, v izdaji iz leta 1794 ima strog kombiniran okvir, reakcijo na prejšnjo neumerjenost. Kleinmayr je prinesel v Ljubljano nekaj novih klišeev — v Cerkvenih pesmih¹³¹ kombinira v okviru na naslovni strani valovite, privihane črte s floralnimi dekoracijami, pa tudi Eger mu je stal ob strani (Pet svetih petkov, op. 83). Za Egerjeve izdaje je značilen tudi preplet dveh meanderskih črt. Kot pagino, sestavljeno iz neparnega števila členov, treh, petih ali sedmih, ga vidimo pri Repeževem Romarskem blagu (op. 71), v Pohlinovih Dejanjih (op. 107), Debevčevih Kratkih naukih (op. 124), v Pomoči živim¹³² Jakoba Škerla, Velikem katekizmu¹³³ iz leta 1787 in 1793. Črti se cikcakasto prepletata, tako da delata člene, zapolnjene s črnim. Po Egerju sta ta okras uporabljala tudi Merk (Kratka viža¹³⁴ Bona Joannesa) in Jenko (Janševo Podučevanje /op. 67/). Postavljen je vedno somerno, na sredo strani, številka pa je potisnjena na zunanji rob. Tako je tudi z drugimi okraji, če ravno ne oklepajo številke na sredi. Poleg številke je najbolj pogosten somerni okras, okrog katerega se kot okrog središčne osi dajo postavljati paginske dekoracije, ničla. Takó ničlo kot pravo številko obdaja oklepaj, levo in desno od tega pa sta simetrično postavljena glavni okras in njegova zrcalna podoba. Prva skupina med temi okraji, ki je bila splošno razširjena v prvih desetletjih 17. stoletja, je dediščina severnega renesančnega izročila; to so že omenjene tihožitne silhete floralnih predmetov, odtisnjene s polno barvo, torej kot tipografska znamenja. Dokaj podrobno sem omenil, kje vse po srednji Evropi jih lahko najdemo, že pri obravnavanju Slave, tukaj naj to dopolnim le z nekaj naslovi, kjer lahko najdemo odtis priljubljenega srčastega (lipovega) lista; kölnski Gefaerliche Crisis (1701), v prejšnjem obdobju ga rabijo tudi za okras pri naslovu: tako v dunajski izdaji Erotamate, ki jo je opremil Hans Rebell (1631). Ta ali oni izmed teh želo-

¹³⁰ Nov poprauleni plateltaf. V Lj. 1784. 8°.

¹³¹ Zerkvene Pefmi, Litanie, inu Moltive per Boshji flushbi. Is Nemfhkiga na Slovenfku preftavlene. V Lublani fkus Ign. Kleinmaierja, Stifkavza 1784. 8°. 44. str.

¹³² Pomuzh svihem, umirajozhem inu mertvem ali bukveze bratovshne britkega smertnega terplenja Christusovega na s. krishu. V' Lublani v' Zirkvi S. Jakoba goripostavlene, od Alexandra tega imena sedmega Rimskega Papefha v' Lejtu 1655. poterjene, inu od Benedikta tega imena trynajftega, ti veliki Rimski od Dobre Smerte imenuvani Bratovshni podverfhene v' Lejtu 1729. V' Lublani, Se dobe per Lovrenzu Bernbacherju gmajnmejftnemu Bukvavesuz 1780. 12°. 120 str.

¹³³ Ta veliki Catekismus s' prafhanjami, odgovormi sa ozhitnu, inu poffebnu podvuzhenje te mladofiti v' zeffarskih krajlevih dushelah. Kateriga je is Nemfhkiga na Slavénfki Jesik preftavil Juri Japel, Direktor per svetimu Petru v' Lublani. S' tim pregnadlivim perpufhjenjam te Rimske Zeffarfke, tudi Zeffar ke Krajleve Apoftolske Zeffarize. V' Lublani, Vtijnene, inu fe najdejo per Joan. Frideriku Egerju, Dushlfkimu Stifkavzu 1779. 8°. 2. nat. 1787., 1793.

¹³⁴ Kratka visha k' Bogu fkus snotrejne, inu svunanje Moltivuze fe povsdigniti. Pervizh v latinfki fprahi popifisane od Joanesa Bona, sdej v' krajnfko fpraho preftavlene od Maximiliana Redeskina, eniga Majfhneka Petrinarja v' Lublani na pervolenje vikfhe duhovne inu dusheljske Gosposke pervezh vtisnene. V Lublani fe najdejo per And. Cjemens Bukvavesizu. Lit. Ig. Merk 1789. 12°. 269 str.

dov, lipovih ali trsnih listov, sončnic in podobnega je v vsaki izdaji do srede stoletja, ko Reichardtovka, nasploh skopa pri dekoraciji, v Podučanju¹³⁵ opusti izročilo. Vzorec, ki je bolj ustrezal tako baročnemu kot klasicističnemu občutju, je bila stilizirana vejica dežna, tu spominjajočega že bolj na peteršilj, z majhnimi razlikami v obliki jo najdemo v Egrovih izdajah Hitre in gladke poti (op. 128), Kastelčevega Meseca božje ljubezni¹³⁶, Pohlinovega Kratkega popisovanja (op. 82) in Svete misli¹³⁷, njegovih Molitvenih bukvic¹³⁸, tretje izdaje Premišljevanj¹³⁹; podobno v ogrski (ali nemški) Kratki summi (op. 110). Tovrstni okraski so v Nemčiji razširjeni, tako v Leipzigu in Frankfurtu na Mainu kot v Kölnu (res pa je, da se v Kölnu pojavijo že trideset let prej; tako se še enkrat vsiljuje misel, da Eger prihaja od tam). Pri tovrstnem materialu se lepo vidi, da so tiskarji naročali material pri različnih delavnicah; o štirilistnem cvetličnem okrasu z vmesnimi črtami, postavljenimi v križ, ki smo ga videli že pri Valvasorju, pri ljubljanskih tiskarnah ni sledu, pač pa ga uporabljajo v Gradcu (Katoliške pesmi /op. 122/) Widmanstetterji, v Celovcu (Rogerij /op. 52/, Misijonske pesmi¹⁴⁰ Primoža Lavrenčiča, Gramatika /op. 102/) Kleinmayerji.

Eger je z rokokojskim duhom prevel tudi pagino: v Dijanjih (op. 107) je leta 1771 vpeljal rokokojsko različico akanta. Kako sodoben je bil, nam kaže londonski *The Drummer*, izdan istega leta, ki ima akant oblikovan v enakem duhu. Vejici je uporabil še v Krščanskem nauku (op. 115) iz leta 1777 in v Osem in šestdesetih pesmih¹⁴¹. Iz rokokojskega repertoarja so tudi emblemi oblasti, krona, ki stoji namesto središčne ničle, in dva orla namesto vejic; takšne so pagine Izvlečka iz velikega katekizma¹⁴² in Pisanic (op. 126).

Drugi okraski so redkejši. Merk je pagino poenostavljal z okrasi, kjer so bili središčni in stranska dela enaka, tako tudi ljubljanski Kleinmayer. Prvi je uporabljal ničle (Debevec: *Kratki nauki*¹⁴³), drugi pa trikotno postavljene zvezdice (Rupnikove *Pesmi* /op. 101/, *Najboljše molitve* /op. 129/).

O pagini lahko rečemo, da skuša z leti postati manj obetežena, resnejša, nemara tudi mrtva (zakaj ponavljajoči se okraski so sčasoma

¹³⁵ Poduzhenie te molitve teh trynaiſt Ozenafhu, inu trynaiſt Ave Mary, kattere ty fapiffani Bratje inu Sestre lete imenitne Rrz-Bratvuszghine Marie od Trofhta ... mòlio. Labaci, formis A. F. Reichardt (ok. 1750) 1 pola.

¹³⁶ Mefez boshje lubesni, v' katerium se sapopade visha boga prou lubiti, vkupei sloshen fkusi Mathia Castelza Canonica inu beneficiata v novim mestu, sdei drugezh na svetloba dan fkusi profhnio veliku od nyh is Gorenske strani s' enaiſt frughtou od S. Maſhe pogmiranu. U Lublani fe naide per Aloysio Raab 1768.

¹³⁷ Sveta misl sa mertve moliti. V' Lublani per J. F. Egerju 1769. 12°.

¹³⁸ Molituvne bukuvze ... V' Lublani per Jan. Fr. Egerju 1767. 32°. — ... kakor tudi use sorte Officiumi k zhetertimu malu med ludy dane. V' Lublani per Bernbaherju bukuovefzu pod tranzho 1777.

¹³⁹ Premifhluvaina na vfaki dan tega tedna od teh nar poglavitishnih navukov nashiga moiftra Jesufa Chriftufa, is nemshkiga na crainfki je-fik preftaulena. Labaci typ. A. F. Reichardt 1753. 8°. — ... na krainfki jesik preftavlena. V' Lublani ftiskane per Joan. Friedr. Egerju 1796. 8°.

¹⁴⁰ Misijonske Catolifh Karſhanske Pejſſfme. V' lejtju 1748 vkopsloshene, Pogmerane, inu na svetloba dane fkusi eniga paterja Misſſionariufa Segne-

dolgočasni), da pa gre z Egerjevo pomočjo skozi iste stopnje kot drugo tipografsko gradivo.

Ostaja nam še, da si ogledamo, kakšni so zaglavni in polnilni okraši. Najprej se moramo zavedati dveh reči; prvič, da meja med njimi ni ostra, zakaj ime nosijo glede na svojo rabo, in veliko je klišejev, ki prav tako dobro služijo na začetku kot na koncu poglavja, in drugič, da je zaradi majhnega formata tiska tudi malo prostora, ki bi ga bilo treba zapolnjevati z okraski, zato je to, kjer ne gre za izdaje v foliu, bolj ali manj drobno gradivo, ki meri podolgem in počez kakih pet centimetrov, še rajši manj.

Ena izmed bistvenih razlik med zaglavnimi in polnilnimi (ali mašilnimi) okraski je okvir, ki ga pri slednjih ni, kar je glede na njihovo nalogo razumljivo, saj bi bil s tem njihov prostor omejen, praznina na strani pa bi ostala.

Med polnilne okrase moramo šteti tudi manjše okrase, vstavljene med besedilo naslovne strani.

V začetnih izdajah so tako pri zaglavnih kot pri mašilnih okrasih najbolj priljubljeni in pogostni večdelni komplicirani črni prepleti na belem polju, somerni, delani s široko potezo in iz rastlinskega repertoarja. Kot zaglavni okraši so vselej vokvirjeni in podolžni, ležeči nad celotno dolžino vrstice. Najdemo jih v veliko zgodnejših izdajah, tako na primer v Bratovskih bukvicah (op. 69), v Bellarminovem Kratkem zapopadku¹⁴¹ iz leta 1728, v Podučanju (op. 135), v prvi izdaji Premišljevanj (op. 139). Njihov izvir je treba iskati med pozno gotiko in renesanso. Kot polnilni okras so taki prepleti posebno priljubljeni na koncu knjige in med besedilom naslova, dopolnjeni tako, da tu preplet obkroža oval s stiliziranim žarkovjem, v katerem je napis IHS.

V drugi polovici osemnajstega stoletja se gola ornamentika vse bolj umika ilustraciji. Ponekod se stari klišeji še obdrže, vendar preurejeni; tako prepleti okrog napisa IHS izginejo in ostane le še oval (Premišljevanja iz 1797 /op. 139). Kako splošni so ti klišeji, vidimo skoraj v vsaki izdaji, isti kliše iz pravkar omenjenih Premišljevanj ima graška izdaja Katoliških pesmi (op. 122) iz leta 1729. Ponekod so se prepleti

rianskiga is Tovarfhtva Jesufoviga. Stifkane v' Celouci. Erbizhah Joan. Frid. Kleinmayr 1752. 8°. 114 str.

¹⁴¹ Osem inu shestdeset sveteh pesm, katire so na proshnje, inu poshelenje vezh brunneh dush skerbnu skup sbrane, pobulshane inu pogmirane, k' vezhe zhaste boshje, temu blishnemu pak k' duhovnemu troshtu, inu podvuzhenju na svitlobo dane. Is perpushenjem vikshe Gosposke. V' Lublani se najdejo per Aloysio Raab, landschaftnimo bukveveszo. Litteris Egerianis 1775. 8°. 225 + (VI) str.

¹⁴² Isvlezhik tega velikiga Catehifma f' uprafhajnamu inu odgovorami, d. i. Auszug des grossen Catechismus... K poduzhenju te deshelfke mladoste v' zesarfke krayleveh deshelah. S tem pregnadlovem pervolenjam te rimfke zesarfke, tudi zesarfke krayleve apostolske zeffarize; koker tudi s pervolenjam te duhovnske gosposke V' Lublani. Stifkane per I. Fr. Egerju, dushelfkimu ftifkavzu. 1779. 8°. 161 str.

¹⁴³ Kratki Navuki... Napravleno, potler pak na koncu prenarejenu, inu sdej k' tretjemu vun dane. V' Lublani. Od Ignazija Merka na prodaj utifnenu 1792. 12°. 103 str.

¹⁴⁴ Kratki sapopadek chriptionskiga navuka od Roberta Bellarmina... is Latinskiga nu Lafhkiga na Slovinski ali Krainski jesik preftavljen inu pogmerkan. Labaci formis J. G. M. Incl. Prov. Carn. 8°. 111 str.

ohranili do konca, zaglavni preplet te vrste je najti v celovškem Velikem katekizmu (op. 60) iz leta 1790.

Bolj ali manj pa vsekakor drži, da je ilustrativno gradivo spodrinilo dekorativno. Spočetka je to gradivo izključno nabožnega značaja. Neznansko razširjena je, denimo, vokvirjena podoba četverih evangelistov z atributi, zbranih okrog božjega očesa, ki se pojavlja v lekcionarju iz leta 1768 (op. 76), v Zirkovnem letu (op. 78), v Svetem postnem evangeliumu (op. 108), v lekcionarju iz leta 1777¹⁴⁵, v videmskem Romarskem drugem blagu (op. 88) in v celovškem lekcionariju iz leta 1780, torej v šestdesetih in sedemdesetih letih 18. stoletja.

Tovrstnih je še nekaj okrasov. Tako podoba, ki kaže angela v oblakih z insignijami nebeške oblasti, s tablo zapovedi, s križem . . . , ki jo tudi poznajo vsi gori omenjeni tiskarji: Eger jo uporabi v Svetem pismu novega testamenta iz leta 1782 (op. 63), ljubljanski Kleinmayr v Japljevih Pridigah (op. 80), Videmčana Murero v Romarskem drugem blagu (op. 88) — kliše sta po vsem videzu prevzela od Egerjeve izdaje Romarskega blaga, izdanega kako leto prej (op. 71). Potem podoba objokovalca pred razpelom, ki jo ima Egerjeva izdaja (op. 17), Kleinmayrjeve Cerkvene pesmi (op. 106), pa tudi že Reichardt (Klapšetov Synopsis Catechetica /op. 96/).

Počasi pa nabožno okrasno ilustracijo spodriva poljudna, nekdanjo dekoracijo pa tihožitje. Izdaja Premišljevanj (op. 139) iz leta 1797 ima na mestu silovitih prepletov zdaj vokvirjeno ilustrirano pokrajino z razpelom. Isti zaglavni okras uporablja Eger dosledno tudi v Nauku od kose stavljenja (op. 99) iz leta 1799. Omenil sem že Wolsteinove Bukve od kug, kjer je pokrajinski kliše še bolj nazoren, ko upodablja opravila na deželi.

Klasicistična umirjenost in duh naturalizma, ki je vel iz preroda, sta se lepo ujela v tihožitnih motivih, večidel postavljenih k naslovu. Seveda je treba pripomniti, da gre pri tem dosledno za poljudne izdaje: spet za Kernov Nauk od kose stavljenja (op. 99) in Wolsteinove Bukve od kug (op. 92). Pa vendar so tako opremljene tudi Japljeve Sbrane molitve (op. 65).

Še bolj zanimiva je tihožitna podoba v Veliki pratiki (op. 55) kjer na prtu leže znanstvene naprave (globus, sekstant) in knjige. Kuharske bukve (op. 93), imajo v naslovu puta, ki melje zrnje v možnarju, pridih zanimanja za naravo pa lahko vidimo tudi v končnem polnilnem okrasu — dveh čapljah.

Kot nikjer tudi pri teh okrasih Eger ni zapustil rokokojske dobe, ki, kot vidimo, poteka sočasno: že leta 1769 ima v Pohlinovi Sveti misli (op. 137) prvo kopico nesomerno nametanih okrasov okrog središčnega napisu IHS. Take in podobne »kompozicije« vidimo v izdajah tja do 90. let; v Krščanskem nauku (op. 115), v Bukvah Tomaža Kempčana

¹⁴⁵ Branja inu Evangeliumi, na Nedele in Prasneke zhes zelu lejtju, is latin-skiga na kraynski jesik svestu, inu skerbnu prestavlene, popravlne, inu pogmirane s' perpushenjam gnadliviga, inu visoku vredniga Firsta inu Gospuda Karlna, dvajsetiga Lublanskiga Shkofa, itd. inu te satu postavlene zessarske Gosposhine v' Kraynski Duschelli na svitlobo dane. V' Lublani, skus Ioan. Fridrika Egerja, stiskavza kraynske dushele. 1777. 8°.

(op. 97), v Velikem katekizmu¹⁴⁶, v Bukovcah za rajtengo (op. 98), v Pisanicah (op. 126), zgledeval pa se je po njih celovški Kleinmayr v svojem Velikem katekizmu (op. 60).

Najbolj je čutiti neoklasicistične tokove v opremi prav pri tovrstnih okraskih, ki jih sestavljajo vaze s cvetnimi girlandami, ki se spuščajo somerno levo in desno. Teh klišejev je veliko in so skupni raznih tiskarjem. Omenimo naj le Repeževo Romarsko blago iz Egerjeve tiskarne (op. 71), Hevenesijev Kristusovemu trpljenju posvečeni post (op. 114), Pohlinove Molitvene bukvice (op. 138), Debevčeve Kratke nauke (op. 125), celo v Svetem pismu (op. 63) jih je najti (Modrostne bukve iz leta 1798).

Na koncu omenimo še, da proti koncu 18. stoletja tudi na to področje vdira cesarska oblast. Tako imajo Ljubljanske novice¹⁴⁶ med besedilom naslova avstrijskega dvoglavega kronanega orla z žezlom in mečem, ki ga je za nekaj časa nadomeščal drug kliše (od 25/26. številke do 35/36. številke). Mimogrede povedano — tudi Ljubljanske novice so istega skromnega formata kot druge tačasne izdaje.

Na splošno je treba reči, da razvoj zaglavnih in polnilnih okrasov teži od floralne dekoracije (ki ni gola ornamentika, marveč tudi bolj opisna; take so za polnilo košare s cvetjem iz večjih /kvart/ izdaj zgodnejšega obdobja: Nebeški cilj /op. 61/, Svetokriški /op. 50/, Rogerij /op. 52/) k ilustrativni, umirjeni, tihožitni podobi, prežeti z novim občutjem narave. V opremo vdira posvetni svet, bodisi kot oblast, bodisi kot ljudstvo.

Če si naposled ogledamo še podobe, lahko mirno rečemo, da z redkimi izjemami ne dosegajo ravni ilustracije. Nasploh so zelo redke in najti jih je večidel ob naslovnih straneh, so preprosti bakroreški tiski (spoznavni po tem, da so na papir vtisnjeni) ali lesorezi, večinoma diletantski, z nekim črtkanjem. Take so podobe Križanega, podpisane z *Amor meus Cricifixus est* (Zvesti tovariš /op. 85/, razne izdaje Repeža /op. 71, op. 87, op. 88/), ali brez podpisov (Zbrane molitve /op. 65/). Večidel so tako vse podobe nabožne. Med njimi je treba omeniti dve imenitnejši iz Bratovskih bukvic (op. 69), prevzeti iz kake zgodnejše izdaje svetega pisma na severu. Šele proti koncu 18. stoletja se pojavi nekaj žanrskih (Kuharske bukve /op. 93/) in poljudnih (zemljevidi v Linhartovi Zgodovini /op. 54/, skice čebelarских naprav v Janši /op. 67/), na vsak način pa moramo reči, da se po izdelavi, pa tudi po ilustrativni vrednosti ali umetniškem značaju nobena ne more meriti s kakovostnimi dosežki Valvasorjevih izdaj.

SKLEP

Na koncu strnimo pregled slovenske knjižne opreme med letoma 1678 in 1800 v nekaj kratkih ugotovitvah, ki bodo lajšale splošno orientacijo tako pri zasledovanju smernic pričujoče razprave kot pri nadaljnjem raziskovanju v začrtani smeri.

¹⁴⁶ Lublanske novice od vsih krajev celiga svejta v lejti 1797. V' Lublani. Vendajati začete inu natisnene per Joannezu Fridrihu Eger, na Polanah. Nro. 3. Pričeooče Novice se dejle vsako sredo inu sabboto. Velajo skus celo lejto 3 fl, po ces. kr. pošti prejete 6 fl.

Z izjemo Valvasorjevih del, o katerih je nekaj končnih misli že izrečenih v poglavju o njem, knjige po svoji opremi nimajo kake zares individualne podobe. Tiskarji z vsega ozemlja vseprek uporabljajo iste klišeje, iste metode in motive, grafično gradivo bodisi menjujejo med sabo ali ga dobivajo od istih dobaviteljev. Cela vrsta tiskov različnih tiskarjev iz različnih časov je med sabo primerljiva zaradi skupnega dekorativnega materiala. Prav to pa jim daje občo podobo in skupni značaj.

Likovno so zgodnje izdaje bogatejše, kar je bržkone dediščina še ne tako oddaljene protestantovske dobe. Ni naključje, da ima prva slovenska izdaja po obdobju zastoja (1615—1678), Kastelčeve Bratovske bukvice (op. 69), največ podob v obravnavanem času sploh (pa še to zgolj štiri). Premik je potem zaznati šele v prerodovskem oživljanju narodoslovnega zanimanja, ko se pojavi nekaj tovrstnih del. Opremo navsezadnje narekujeja vsebina in namen knjige in od nabožnih izdaj ne moremo pričakovati žanrskih podob.

Samosvoja, izvirna podoba pa se je knjigam izmikala še zaradi drugega vzroka: tiskarji niso le slepo segali po gradivu, marveč so ga na slepo tudi sestavljali. Tako se je v posamični knjigi nabralo veliko slogovno povsem različnih in nasprotnih okraskov. Še za Egerja, ki je bil daleč najuspešnejši pri iskanju samostojnih grafičnih rešitev, ni mogoče trditi, da bi bile njegove izdaje slogovno enovite. Res je sicer, da pri njem prevladuje ta ali oni slogovni izraz, tako denimo »rokokojski« (najčistejši izraz tega so Pisanice /op. 126/), ali neoklasicistični (Zbrane molitve /op. 65/, vendar se mu okraši v tipično provincijski skromnosti materialov vseeno vse prepogosto mešajo.

Težko bi torej oznamovali posamične knjige po slogu njihovega oblikovanja, ni pa mogoče zanikati, da se da razvoj knjižne opreme slogovno razvrstiti glede na to, kakšna vrsta tipografskega ali dekorativnega gradiva na splošno prevladuje v določenem trenutku, upošteva razvoj črkovnih rezov, pagine, naslovne strani, okraskov, akcidenčnih pisav in ilustracij. Po taki raziskavi imamo lahko obdobje do leta 1768 za neurejeni čas mešanih vplivov gotike (z dekorativnimi prepleti in groteskami) in renesanse (njeni znanilci so cvetje, obrazi, puti, vinjete, venci, maske), medtem ko smo barok tako rekoč preskočili; čas med letoma 1768 in 1790 za rokoko (v katerem dajejo tipografskemu gradivu akcent nesomerni, stilizirani okraščki), nadaljnja leta pa za neoklasicizem (z girlandami, vazami, knjigami, tihožitji). Če vzamemo, da je čas evropskega baroka med letoma 1600 in 1750, rokokoja od 1730 do 1780, neoklasicizma pa odtlej do romantike, potem postane jasno, kako majhna je zamuda pri knjižni opremi (seveda v skromnem obsegu) na Slovenskem. Spomnimo se, da so tiskarji, ki že tako niso bili slovenskega rodu, gradivo za svoje tiske uvažali. To vsekakor pojasnjuje, zakaj je časovni zaostanek tako majhen.

Snovno se v opremi zajetega časa kaže prehod od eklezialistične sfere v naturalizem prerodovskega tipa.

S tem je v bolj ali manj logični zvezi tudi težnja knjig, da bi se rešile svoje nepreglednosti. Kot izginja gola dekoracija, tako začno proti koncu 18. stoletja izginjati tudi repetitivni zlog, okrašena pagina, ini-

cialka. Knjiga začenja dobivati podobo, ki jo prilagojeno ohranja še dandanes.

Ob koncu si pogledjmo še, ali sta bila v naslovu razprave umestna oba termina: »slovenska« oprema in oprema »na Slovenskem«. Kot vidimo, se na družbenih tleh ne glede na hotenje in voljo posameznikov ustvarja neki vzorec, ki umerja po sebi vsak nov vpliv, najsi prihaja iz tujine ali ne, zavračajoč ali sprejemajoč ga, pač z ozirom na to, ali ga je zmožen in voljan presaditi nase. V kulturni provinci se to zavračanje izkazuje seveda večidel kot prevlada nezmožnosti nad voljo, zakaj družbeno-gospodarski temelji ne dopuščajo prevzemanja ali samosvojega prilikovanja večjih in zahtevnejših kulturnih sklopov in izrazov. Zato je tudi toliko bolj razumljivo, da Valvasorjevo delo vse do romantike tako rekoč ni puščalo sledov pri nas in da se pravzaprav šele danes, ko so navzoči vsi potrebni dejavniki — založništvo, akviziterstvo in bralstvo — ponavljajo odmevi Valvasorjevih topografij v razkošnih večdelnih Muzejih ali Ljudstvih sveta. Po drugi strani pa je provinci veliko bolj ustrezal tisk skromnejših mer, in iz značilne podobe, ki jo je imel, se je razvila tudi slovenska tradicija knjižne opreme, osvobodivši se ekleziastičnega okvira in organsko nadaljujoč izročilo Mayrov.

To izročilo se je razvijalo in spreminjalo v skladu z zgodovinskimi zakonitostmi in uglašeno z evropskim razvojem knjižne opreme. Ali bi bilo potemtakem še mogoče govoriti o opremi, kakor da ne bi imela svoje temeljne podobe, kot da bi bila le naključen spreplet migracij evropskih tiskarjev ali poti, po kateri je potovalo tiskarsko gradivo? Zakaj prav možnost, da v slovenski knjigi najdemo obče razvojne zakonitosti, jo povzdiguje na raven smiselnega in ne naključnega organizma. Ob tem, ko ne smemo pozabiti na vse zunanje dejavnike, katerih odsvit je slovenska knjiga in o katerih je bil že nekajkrat govor, se nam prav tako ne sme zmuzniti spred oči dejstvo, da je snov in vsebina, najsi je takšna ali drugačna, vselej odvisna od oblike ali prostora, v katerega je postavljena, da je torej od družbenih razmer odvisno, katere vplive bomo sprejeli in kako jih bomo oblikovali, jih razporejali in jih smiselno urejali v skladu z notranjo potrebo. Razlika med usodo Valvasorjevih knjig in skladnim razvojem manj velikopoteznega založništva, ki je v obravnavanem času povezovalo slovenske ali deloma slovenske kraje, čeprav so si bili tako narazen kot na primer Ljubljana, Celovec, Gradec in Videm, nam lepo kaže, kako varljivo je lahko mnenje, da je termin »na Slovenskem« pred romantiko ali celo impresionisti edino veljaven in potreben, in razlikovanje med terminoma nas sicer prikrajša za marsikateri uvoženi zaklad, zato pa nam zagotavlja vsaj koticček v prostoru evropske kulturne zgodovine.

Kako prav bi torej bilo, ko bi pri opremljanju slovenske knjige izhajali kdaj pa kdaj naravnost iz tedanjega izročila. Najboljše takratne izdaje prav nič ne zaostajajo za današnjimi elegantnimi, pa suhimi opremami. Kako bi se tu pa tam prilegla kaka lepa inicialka, spretno speljana pagina!

Z željo, da bi obdelano gradivo poleg prispevka k vprašanju o »slovenskem« dajalo tudi temelj, na katerem bi bilo lažje metodično raziskovati še druga obdobja slovenskega tiska, ki so neraziskana, pa ne zaslужijo nič manjše pozornosti, naj se razprava tudi sklene.

KRONOLOŠKI SPISEK KNJIG,
KI JIH RAZPRAVA IZRECNO OBRAVNAVA,
UREJEN PO POSAMEZNIH TISKARJIH

LJUBLJANA

J. K. MAYR (1678—1681)

1. Kastelec Matija, Bratovske bukvice . . . 1682. Op. 69.

J. T. MAYR (1681—1705)

2. Kastelec Matija. Nebeški cilj . . . 1684. Op. 61.
3. Svetokriški. Sacrum . . . III. del: 1698. IV. del: 1700. Op. 50.

J. J. MAYR (1705—1731)

4. Svetokriški. Sacrum . . . V. del: 1707. Op. 50.
5. Evangelia inu lystuvi. 1715. Op. 73.
6. Bellarmino. Kratki zapopadek . . . 1728. Op. 144.
7. Evangelia inu lystuvi. 1730. Op. 75.

REICHARDT (1731—1759)

8. Tobiove bukve. 1733. Op. 84.
9. Basar. Conciones . . . 1734. Op. 51.
10. Evangelja inu branje. 1741. Op. 118.
11. Zvesti tovariš. 1742. Op. 85.
12. Klapše. Synopsis . . . 1743. Op. 96.
13. Rogerij. Palmarium . . . 1743. Op. 52.
14. Thomasha Kempenesarja . . . 1745. Op. 119.
15. Scupuli: Sveta vojska. 1747. Op. 120.
16. Podučenje . . . ok. 1750. Op. 135.
17. Premišljevanja . . . 1753. Op. 139.

HEPTNER (1759—1764)

18. Pohlin. Abecedika. 1765. Op. 64.

EGER (1765—1799)

19. Zvesti tovariš. 1767. Op. 79.
20. Hitra in gladka pot. 1767. Op. 128.
- 2.1 Branje . . . 1768. Op. 76.
22. Mesec božje ljubezni. 1768. Op. 136.
23. Pohlin. Pet svetih petkov . . . 1768. Op. 83.
24. Pohlin. Kratko popisovanje. 1769. Op. 82.
25. Pohlin. Sveta misel . . . 1769. Op. 137.
26. Gorjup. Zirkovno leto. 1770. Op. 78.
27. Hevenesi. Sveti post. 1770. Op. 81.
28. Repež. Romarsko drugo blago. 1770. Op. 87.
29. Pohlin. Dejanja lepih čednosti. 1771. Op. 107.
30. Sveti posti evangeliumi. 1773. Op. 108.
31. Hevenesi. Kristusovemu . . . 1773. Op. 114.
32. Tauffrer. Kratki zapopadnik. 1773. Op. 123.
33. Repež. Romarsko blago. 1774. Op. 71.

34. Osem in šestdeset pesmi. 1775. Op. 141.
35. Branja . . . 1777. Op. 145.
36. Krščanski nauk. 1777. Op. 115.
37. Pohlin. Molitvene bukvice. 1777. Op. 138.
38. Thomasha Kempenesarja . . . 1778. Op. 97.
39. Izvleček . . . 1779. Op. 142.
40. Pisanice. 1779/81. Op. 125.
41. Škerl. Pomoč živim . . . 1780. Op. 132.
42. Pohlin. Bukvice za rajtengo. 1781. Op. 98.
43. Pohlin. To malo besedišče . . . 1781. Op. 53.
44. Pohlin. Kranjska gramatika. 1783. Op. 70.
45. Debevc. Kratki nauki. 1783. Op. 124.
46. Sveto pismo. 1784—1802. Op. 63.
47. Zbrane molitve. 1786. Op. 65.
48. Veliki katekizmus. 1787. Op. 133.
49. Lysti inu Evangelia. 1787. Op. 77.
50. Nov plateltaf. 1794. Op. 130.
51. Velika pratika. 1795/7. Op. 55.
52. Premišljevanja. 1756. Op. 139.
53. Lubljanaske novice. 1797. Op. 146.
54. Kern. Nauk od kose stavljenja. 1799. Op. 99.

KLEINMAYROVI

55. Scupoli. Sveta vojska. 1783. Op. 112.
56. Najboljše molitve . . . 1783. Op. 129.
57. Rupnik. Pesmi. 1784. Op. 101.
58. Cerkevne pesmi. 1784. Op. 131.
59. Wollstein. Bukve od kug. 1792. Op. 92.
60. Japelj. Pridige. 1794. Op. 80.
61. Kuharske bukve. 1799. Op. 93.

MERK

62. Bonna. Kratka viža. 1789. Op. 134.
63. Debevec. Kratki nauki. 1792. Op. 143.

CELOVEC

KLEINMAYROVI

64. Rogerij. Palmarium. 1731. Op. 52.
65. Megiser. Dictionarium. 1744. Op. 89.
66. Lavrenčič. Misijonske pesmi. 1752. Op. 140.
67. Gramatika. 1759. Op. 102.
68. Krščanske resnice. 1770. Op. 90.
69. Gutschmann. Windische . . . 1777. Op. 100.
70. Evangelie . . . 1780. Op. 109.
71. Ta veliki katekizmus. 1790. Op. 60.

SCHOTTER

72. Gutschmann. Bukvice . . . 1788. Op. 103.

GRADEC

WIDMANSTETTERJEVI

73. Evangelia inu lystuvi. 1612/13. Op. 74.
74. Kastelec. Bratovske bukvice . . . 1678. Op. 69.
75. Katoliške pesmi. 1729. Op. 121.

PREKMURJE

76. Küzmič. Voere . . . 1754. Op. 127.
77. Novi zakon . . . 1771. Op. 59.
78. Küzmič Mikloš. Szvéti Evangeliomi . . . 1780. Op. 111.
79. Küzmič Mikloš. Starega in nuovoga . . . ok. 1780. Op. 110.

CELJE

JENKO

80. Prenner. Dobro opomnenje. 1787. Op. 58.
81. Breznik. Večna pratika. 1791. Op. 104.
82. Janša. Antona Janšaja . . . 1792. Op. 67.

VIDEM

MURERO

83. Repež. Romarsko drugo blago. 1775. Op. 88.

LITERATURA

Domača:

Rudolf ANDREJKA, Najstarejše ljubljanske industrije, *Kronika slovenskih mest*, 1934, pp. 187—88.

Branko BERČIČ: *Tiskarstvo na Slovenskem; Zgodovinski oris*, Ljubljana 1966.

Maks BLEJEC: *Priročnik za ročne stavce*, Ljubljana 1957.

Emilijan CEVC, Ob Valvasorjevem Prizorišču človeške smrti, Janez Vajkard Valvasor: *Prizorišče človeške smrti*, Maribor — Novo mesto 1969.

Emilijan CEVC: *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1966.

Emilijan CEVC: Valvasorjeva Pasijonska knjižnica, Janez Vajkard Valvasor: *Pasijonska knjižica*, Ljubljana, 1970.

Bogomil GERLANC, Oprema slovenske knjige ob nastopu Moderne (Dve pismi arh. Ivana Jagra). *Slavistična revija*, C—VII, 1954, p. 338.

Bogomir GERLANC, Slovenski tiskarji in naša knjiga, *Zbornik sindikata grafičarjev Slovenije*, Ljubljana, 1958, p. 63.

Bogomil GERLANC, Zunanja podoba slovenske knjige in Moderna, *Socialistična misel*, 4, Ljubljana 1955, p. 167.

Stane MIKUŽ, Realizem protestantske grafike, *Ljudska pravica*, 1. 9. 1951.

Mirko RUPEL, Slovenski katekizem iz leta 1615, *Slavistična revija*, XII, 1—4, 1959/60.

Mirko RUPEL, Prispevek k protireformacijski dobi, *Slavistična revija*, IV, 3—4, 1951.

Mirko RUPEL, Protireformacija in barok, *Zgodovina slovenskega slovstva*, ur. Lino Legiša, I, Ljubljana 1956.

Jože RUS, Podeželsko življenje pred dvesto petdesetimi leti: Drobní prizori iz Valvasorjevih ilustracij, *Jutro*, 8. 4. 1939.

France STELE, Slikarstvo XVII. stoletja, *Monumenta artis Slovenicae II*, Ljubljana 1938.

France STELE, Valvasorjevo grafično delo, *Valvasorjevo berilo*, Ljubljana 1969.

Nace ŠUMI: *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966.

Fran VATOVEC: *Slovenski časniki*, Maribor 1961.

Tuja:

David BLAND: *A History of Book Illustration: The Illuminated Manuscript and the Printed Book*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1969.

Felix BRUNNER: *A Handbook of Graphic Reproduction Processes*, Arthur Niggli, Teufen (CH) 1962.

Fitzroy CARRINGTON: *Prints and their Makers: Essays on Engravers and Etchers Old and Modern*, Ed. The Century Co., New York 1912.

Glen U. CLEETON, Charles W. PITKIN: *General Printing*, McKnight & McKnight Publishing Company, Bloomington, Illinois 1953.

Georg EINEDER: *The Paper-mills of the Austro-Hungarian Empire*, Hilversum 1960.

E. Ph. GOLDSCHMIDT: *Gothic & Renaissance Bookbindings; Exemplified and Illustrated from the Author's Collection*, B. De Graaf, N. Israel, Nieuwkoop — Amsterdam 1967.

Hedwig GOLLOB: *Studien zur Deutschen Buchkunst der Frühdruckzeit*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1954.

Zvonimir KULUNDŽIĆ: *Zgodovina knjige*, Ljubljana 1967.

Russel LAKER: *Anatomy of Lettering*, The Studio Ltd, London — New York 1959.

Iain MACNAB: *Wood-Engraving*, Pitman, London, 1947.

Douglas MCMURTRIE: *The Book: The Story of Printing & Bookmaking*, Oxford University Press, New York 1943.

Dejan MEDAKOVIĆ: *Grafika srpskih štampanih knjiga XV—XVIII veka*, SAN, pos. izd. 309, Beograd 1958.

Božidar PETKOVIĆ: *Priručnik za poznavanje papira*, 2. izd., Glas, Sarajevo 1963.

Hugh WILLIAMSON: *Methods of Book Design: The Practice of an Industrial Craft*, 2. izd., Oxford University Press, London 1966.

SUMMARY

As the title indicates, the treatise on »Book design — Slovene and in Slovenia — between 1678 and 1800« is an attempt at a comprehensive review of the book design of the period, with special reference to the question of how far can it be considered »Slovenian«. The reason for this is to some extent of a practical nature — since book design in Slovenia was the fruit of the import of both technology and material as well as of printers. On the other hand, there is also a theoretical side to the question: there are two streams of opinion in Slovenian art history, according to one we cannot speak of Slovenian art at all before the beginning of the modern period,

while the other maintains that everything produced on Slovenian soil is Slovenian, on the principle that Slovenian soil and the prevailing social conditions undoubtedly affected all influences or ideas, no matter where they came from. In the introduction the author establishes the character of a work of art as being in how far it is linked to the cultural heritage, thus setting up a standard for the development of »Slovenity« throughout history. Thus in the second chapter the author draws a picture of literary and publishing activity at the time of the Counter-Reformation and in the age of enlightenment, in which the year 1678 sees the beginning of renewed activity after over half a century of stagnation. It was in that year that Janez Vajkard Valvasor set up a copper etching workshop and a printing press for cooper etching at Bogenšperk Castle and the Salzburg printer Janez Krstnik Mayer moved to Ljubljana. The following chapter is devoted to research on the work done by Valvasor, which was an echo of the topographical activity of the German Matthäus Merian. These publications — which at that time represented the most extensive publishing programme in the whole of Slovenia — are luxurious, mature and elaborate in form, but they had no influence on the development of Slovenian printing. Valvasor's financial collapse also shows that his activity was an abortive attempt to transplant to Slovenian soil central European topographical activity which was unsuited both in scope and the purpose to the modest social and economic conditions in the province. The attempt was also doomed to failure because the books were German both in language and in design, they were for the most part also printed in Germany and did not serve the goals of the Counter-Reformation. It was from the modest ecclesiastical publications of J. K. Mayr and his successors that a tradition with common traits and characteristics arose which is historically comparable to the European streams. The individual publications which the author discusses in the following chapter do not in themselves have a unity of style, but a detailed examination of the typographical material and other features of design reveals chronologically clearly defined and unified stylistic connections; the period up to 1768 was the era of mixed Gothic and Renaissance influences, the rococo period lasted up to 1790 when it was superseded by neoclassicism. We can therefore see how the tradition grew, took shape and gained in strength, so that towards the end of the 18th century the initial lag behind the general stream of European styles had been almost completely eliminated. With regard to subject matter, the period under discussion saw the transition from the ecclesiastical sphere to naturalism of »the new renaissance« type; with these books became more specifically Slovenian while printing unified the whole of the Slovenian area with an exchange of typographical material between such distant areas as Ljubljana, Klagenfurt, Graz and Udine. Thus the chapter which discusses *Slovenian* books is broader and more detailed also because the design of these books has not been as closely studied as that of Valvasor's publications.

In the last chapter the author summarizes the conclusions reached on the preceding pages, stressing the difference between the large-scale but barren imports and the more modest programme of book production which the province was able to assimilate and organically develop in harmony with the laws of history and European developments in book design. The author also points out that, while depriving us of many an imported treasure, the distinction between the terms »Slovene« and »in Slovenia« does assure us of a small corner in European art history, a corner supported by the inner logic of tradition.

1689

Jugend-Schuldiger Ehren-Kreiß!
 In des
Herrn Salvatoris/ (Tic.)
 Vortreffliche Befehrlung
 Des
Hertzogthums Crain.

D hat nach langem Wunsch! sich endlich eingestanden
 Ein Teufflicher Geiher? der heisset Die Hand/
 Was des Verwirrten-Hirns und Irrthums Kern ge-
 wendet!

Und aller Welt vorstell die Schreien Wunder-Stand!
 In über-ichönen Schreiß! Den Entzerrten Schreien
 Erforschet Entzerrten in Einem und Gemahl.
 Denn /ten gemeine Hand köch Eiles Werk kann treiben/
 Es ziemt einem Geist vom Himmel köch entzerrt!
 Wenn eine Helben-King die Feder hat geschöpft/
 Wer Buch/und Degen oft den Dand/ hat unterlegt
 Nach Herabens Herz vor off in Rißs Schweiß/
 Sein Blut und Feien sit vor Ehr und Merit trägt!
 Ein Ehem-hafte Dand aden in Ertzß kann egen
 Dem Nuzen des Vatterlands! den dir /rheis schiß!
 lang vor

Nur der der Selbst verdien Ihm Ehren-Erd zu legen/
 Was Würdigs fetter auf/damit es Ehre-erlangt.
 Des Wunder-Schöpfers Kraft aus den Weisheits-
 schöpfen

Wir unerschöpfen Hirs /ist Ertz Theosophia!
 Und ficher einig in den haubt- geschiffen Köpffen/
 Die Gasmund geigist mit Klüßern /Ambercia-
 Die meist ein Goldes schiff mit Wolken selmer Sackten/
 Der die Kunst Kammern all der Wunder herrt auf
 X X H

28 Endter: Slava vojvodine Kranjske, 1689

1689

Das I. Capitul.
 Der erliche bel-gemeine und weltlichste Pann
 des Volcks/ und Handels Erbin.

Inhalt.

Kayserlicher Unterthan! nach welchem dieß Klammes-
 Verfassung wird eingestrichet / nemlich der bel-gemeine
 und weltlichste / folgends auf die Ertzschick-
 it über Verwirrungen / und endlich auf die eigene Klammes-
 Der istz allgemeine Klammes- Verfassung einiger alter
 und klammes Verwirren in Ansehung und Application dieses Klammes
 nemlich Clammes / Der Klammes / aus Italien herabzu vertheil-
 ten / nach nation. Unter demselben Clammes und Clammes.
 Clammes / soll / das ist / unter den Klammes Clammes / begriffen
 sey. Was die Klammes. Klammes / zu dem Klammes / gerath
 mit weichen / nach unter dem weltlichste Klammes bei Clammes
 wie Klammes / nach begriffen.

Dieses istz die Klammes / nach welchem dieß Klammes-
 Verfassung wird eingestrichet / nemlich der bel-gemeine
 und weltlichste / folgends auf die Ertzschick-
 it über Verwirrungen / und endlich auf die eigene Klammes-
 Der istz allgemeine Klammes- Verfassung einiger alter
 und klammes Verwirren in Ansehung und Application dieses Klammes
 nemlich Clammes / Der Klammes / aus Italien herabzu vertheil-
 ten / nach nation. Unter demselben Clammes und Clammes.
 Clammes / soll / das ist / unter den Klammes Clammes / begriffen
 sey. Was die Klammes. Klammes / zu dem Klammes / gerath
 mit weichen / nach unter dem weltlichste Klammes bei Clammes
 wie Klammes / nach begriffen.

29 Endter: Slava vojvodine Kranjske, 1689

1689

Scharpffstein.
Inhalt.

Dieses Scharpffstein geiget. Was es den Klammes
 nemlich Clammes / Der Klammes / aus Italien herabzu vertheil-
 ten / nach nation. Unter demselben Clammes und Clammes.
 Clammes / soll / das ist / unter den Klammes Clammes / begriffen
 sey. Was die Klammes. Klammes / zu dem Klammes / gerath
 mit weichen / nach unter dem weltlichste Klammes bei Clammes
 wie Klammes / nach begriffen.

SCHARPFFSTEIN

Dieses Scharpffstein geiget. Was es den Klammes
 nemlich Clammes / Der Klammes / aus Italien herabzu vertheil-
 ten / nach nation. Unter demselben Clammes und Clammes.
 Clammes / soll / das ist / unter den Klammes Clammes / begriffen
 sey. Was die Klammes. Klammes / zu dem Klammes / gerath
 mit weichen / nach unter dem weltlichste Klammes bei Clammes
 wie Klammes / nach begriffen.

30 Endter: Slava vojvodine Kranjske, 1689

1689

Die Verzeichnung der folgenden Klammes.

Dieses Scharpffstein geiget. Was es den Klammes
 nemlich Clammes / Der Klammes / aus Italien herabzu vertheil-
 ten / nach nation. Unter demselben Clammes und Clammes.
 Clammes / soll / das ist / unter den Klammes Clammes / begriffen
 sey. Was die Klammes. Klammes / zu dem Klammes / gerath
 mit weichen / nach unter dem weltlichste Klammes bei Clammes
 wie Klammes / nach begriffen.

31 Endter: Slava vojvodine Kranjske, 1689

32 Widmanstetter: Bratovske bukvice, 1678

33 Mayr: Bratovske bukvice, 1682

34 Eger: Pet svetih petkov, 1768

35 Kleinmayr: Kršćanske resnice, 1770

PREMISHLUVAINA
 Na
 Vſaki dan tega Tedna od
 teh nar Poglavitishnih Navu-
 kov nashiga Moiftra

JESUSA
CHRISTUSA

Is Nemškiga na Crainski Jefik
 preftaulčna.

LABACI,
 Typis, Adami Friderici Reichhardt, In-
 clyt. Prov. Carn. Typogr. 1753.

36 Reichardt: Premišljevanja, 1753

NA PANDELEK.
*Od te velike Hudobe, inu Sbrat-
 finge ſmertniga Greba,*

1. **S**Kuſi vſaki ſmertni greh ſe ta ſhlaht-
 na ſuknja te nedovſhnaſti, ali po-
 ſvetezhe Gnade Boſhje, katiro ſmo my v'
 ſvetimu karſtu ſadobili, preterga inu
 ſgubi.

2. Vſaki ſmertni greh obrupa duſho
 ob to preſhlahtno poſvetezho gnado Bo-
 ſhjo, inu v'ſih dobrih del, katire je ona
 ſturila ſkuſi zelu ſvoje ſhivljenje: ven-
 der dobre dela v'ſtanu gnade Boſhje ſtur-
 jena, inu ſkuſi ſmertni greh v'morjena,
 po pravi pokuri ſupet poſtanejo vredna
 Nebefškiga Krajeſtva.

3. Vſaki ſmertni greh ſtury, de je nad
 zhlovekam ſgublenu Terplejne Chriſtu-
 ſhovu: aku pokuro ne ſtury ſkuſi pravo
 ſpovid, ali popolnoma grevengo, pred
 ſmertjo.

A 2 zhlo-

37 Reichardt: Premišljevanja, 1753

PREMISHLUVANJA
 Na
 v'ſaki dan tega Tedna, od teh
 nar Poglavitishnih Navukov
 nashiga Moiftra

JESUSA
CHRISTUSA.

Is Nemſhkiga na Krajski Jefik
 preftavlena.

V' LUBLANI,
 Stiskane per Joan. Friedr. Egerju.
 1796.

38 Eger: Premišljevanja, 1796

NA PONEDELEK.
*Od te velike Hudobe, inu ſtrafingje ſmer-
 niga greba.*

1. **S**kuſi v'ſaki ſmertni greh ſe ta ſhlaht-
 na ſuknja te nedovſhnoſti, ali poſve-
 tezhe Gnade Boſhje, katiro ſmo mi v'ſve-
 timu karſtu ſadobili, preterga inu ſgubi.

2. V'ſaki ſmertni greh obrupa duſho
 ob to preſhlahtno poſvetezho gnado Bo-
 ſhjo, inu v'ſih dobrih del, katire je ona
 ſturila ſkuſi zelu ſvoje ſhivljenje: vender
 dobre dela v'ſtanu gnade Boſhje ſturjena,
 inu ſkuſi ſmertni greh v'morjena, po pra-
 vi pokuri ſupet poſtanejo vredna Nebefſh-
 kiga Krajeſtva.

3. Vſaki ſmertni greh ſtury, de je nad
 zhlovekam ſgublenu Terplejne Kriſtu-
 ſhovu: aku pokuro ne ſtury ſkuſi pravo
 ſpovid, ali popolnoma grevengo, pred
 ſmertjo.

A 2 4. Vla-

39 Eger: Premišljevanja, 1796

Amor meus Crucifixus est.
Abbas Campagna de Grano.

**ROMARSKU
DRUGU BLAGU**

Tu je:

24. S. PESEM,

Katere se zhes zeilu Leitu tukei
na krishni gori pojo, kir so: od vse
forte materije JESUOVE, inu tudi v' enih
le od vezh gnad ukupci, katire so
Romarji tu sadobili

De bi se she vezhi zhaft Boshja,
inu Andah gmirala, so sdei lere Pefme
od tiga Vikshiga tam naprei imenuvaniga
Duhovnika Poglavarja na svitlobo,
inu drukat dane.

Narsadei je she ena perloshena Pefem,
inu ena potrebna Molitu ene prave
serzhne grevenge.

Letu vse ukupci je sloshenu, inu sluzjena
skusi tsistiga, kateri je popreid te perve
inu te druge Bukvize popifov.

Cum Permissu Superiorum.

LABACI,
Typis Joannis Friderici Eger, An. 1770.

40 Eger: Romarsko drugo blago, 1770

*Amor meus Crucifixus
est.*

**ROMARSKU
DRUGU BLAGU,**

Tu je:

25. S. PESEM,

tere se zhes zeilu Leitu tukei na kri-
ni gori pojo, kir so od vse forte
materije JESUOVE, inu tudi v' enih
le od vezh gnad ukupci, katire
so Romarji tu sadobili.

De bi se she vezhi zhaft Boshja, inu Andah
mirala, so sdei lere Pefme od tiga Vik-
s inu naprei imenuvaniga Duhovnika
Poglavarja na svitlobo, inu drukat dane.

Narsadei je she ena perloshena Pefem,
inu ena potrebna Molitu ene
prave serzhne grevenge.

Letu vse ukupci je sloshenu, inu sluzjena
skusi tsistiga, kateri je popreid te perve
inu te druge Bukvize popifov.

V VUIDNU

Po Brattih Mestih

41 Murero: Romarsko drugo blago, 1775

❖❖❖❖

hoc enim fatientes, & vos salvos facietis, & eos, qui vos audiunt: ut & vobis obtingat merces illa magna nimis, promissa per Prophetam dicentem: qui ad justitiam erudiant multos, fulgebunt quasi stellae in perpetuas aeternitates. Gratia Domini nostri JESU Christi, & charitas Dei, & communicatio Spiritus Sancti sit cum omnibus vobis Amen.

U' tem

U' tem imenu Boga † Ozheta, inu Synu, † inu S. Duha, † Amen.

Ozha nash, kir si v'nebesih, posuezhenu bodi tvoje ime, pridi k'nam tvoje krajlestvu, isydille tvoja vola, koker na nebu, taku na semli, dai nam donec nash vsakdani kruh, inu nam odpusti nash douge, koker mi odpufhamo nashim doufhnikam, inu nash neupeli v' fkuhnavo, temuzh nash refhi od hudiga, Amen.

Zhefhena si Maria, gnade pouna, Gospud je s' rabo, shegnana si med shenami, inu shegnan je ta fad tvojga telefa JESUS. Sveta
A 4' Maria

42 Eger: Kratki zapopadek, 1773

**SBRANE
MOLITVE**

IS
NEMSHKIGA
NA
KRAJNSKU
PRELOSHENE
OD
JURJA JAPELNA,
Direktorja per svetim Petru,

V' LUBLANI,
Vtishene, inu se najdejo per JOAN.
FRID. EGGERJU, 1786.

43 Eger: Zbrane molitve, 1786

44 Eger: Zbrane molitve, 1786

45 Kleinmayr: Bukve od kug, 1792

46 Kleinmayr: Kuharske bukve, 1799

